

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
Ποινική Δικαιοσύνη και Ανθρώπινα Δικαιώματα



Πανεπιστήμιο Κύπρου
University of Cyprus

Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία με θέμα:

**«Ο διάλογος μεταξύ ΔΕΕ και ΕΔΑΔ υπό το φως του
μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής και της
γνωμοδότησης 2/13»**

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια: **Τερψιθέα Σπύρου**

Όνομα Επιβλέπουσας:
Δρ. Ιωάννα Χατζηγιάννη

Λευκωσία,
Δεκέμβριος 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	3
Διάλογος μεταξύ ΔΕΕ και ΕΔΑΔ	4
Ιστορικό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Ανάγκη για Προσχώρηση	8
ο Γνωμοδότηση 2/13	11
ο Λόγοι κατά της προσχώρησης με βάση την γνωμοδότηση 2/13	12
ο Επιχειρήματα του ΔΕΕ για την διαδικασία προδικαστικής παραπομπής και κριτική	12
Προδικαστική Παραπομπή	20
ο Ορισμός και χαρακτηριστικά	20
ο Εξαιρέσεις στην υποχρέωση για παραπομπή, στις περιπτώσεις που άπτονται της ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης	22
ο Κριτήρια Cifit και Ανάγκη για Αναθεώρηση	24
ο Ένδικα μέσα	35
Νομολογία	38
ο Νομολογία του ΕΔΑΔ	38
ο Νομολογία του ΔΕΕ	49
Τεκμήριο Ισοδύναμης Προστασίας και Παράλειψη Υποβολής	
Προδικαστικού Ερωτήματος	58
Επίλογος	65

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης θα αποτελέσει η εξέταση του διαλόγου των δυο υπερεθνικών δικαστηρίων: του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής «ΔΕΕ») και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (στο εξής «ΕΔΑΔ»). Έχει επανειλημμένα υποστηριχθεί ότι η σχέση των δυο Δικαστηρίων είναι ατελής.¹ Για να εξεταστεί η μεταξύ τους σχέση και αν όντως αυτή παραμένει ατελής, θα μελετήσουμε κατά πόσο τα δυο δικαστήρια προβαίνουν σε ειλικρινή διάλογο, ενώ ταυτόχρονα θα εξεταστεί και ο τρόπος που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσα από την νομολογία καταλήγοντας σε συμπεράσματα αναφορικά με την σχέση που δένει αλλά ταυτόχρονα διαχωρίζει τα δυο υπερεθνικά δικαστήρια. Παράλληλα, η όλη εξέταση του διαλόγου θα γίνει κάτω από το μικροσκόπιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων και την ανάγκη για προστασία και διασφάλισή τους.

Επειδή είχε υποστηριχθεί ότι η ατελής σχέση των δυο Δικαστηρίων θα βελτιωνόταν με μια προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (στο εξής «ΕΣΔΑ»)², είναι σημαντικό να μελετήσουμε την γνωμοδότηση του ΔΕΕ 2/13 και τα επιχειρήματα που παρουσιάστηκαν από την πλευρά του ΔΕΕ σε σχέση με μια πιθανή προσχώρηση. Η μελέτη της γνωμοδότησης θα συνεισφέρει στην διαπίστωση της θέσης του ΔΕΕ απέναντι σε ένα έλεγχο από εξωτερικό δικαιοδοτικό όργανο, στην προκειμένη περίπτωση το ΕΔΑΔ και στην ανάγκη για διασφάλιση της αυτονομίας του δικαίου της Ένωσης. Κατ' επέκταση, θα εξεταστεί, αν το υφιστάμενο status quo που θέλει την Ένωση να μην είναι συμβαλλόμενο μέρος στην ΕΣΔΑ αποτελεί ικανοποιητικό τρόπο διαλόγου μεταξύ των δυο δικαστηρίων.

Περαιτέρω, η μελέτη του διαλόγου των δυο δικαστηρίων θα γίνει υπό το φως του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής, στην οποία θα γίνει εμβάθυνση, καθότι αποτελεί μια πολύ ενδιαφέρουσα και σημαντική περίπτωση αξιολόγησης της σχέσης των δυο δικαστηρίων. Αυτό συμβαίνει επειδή η προδικαστική παραπομπή, σαν εργαλείο, άπτεται εξ ολοκλήρου στην σφαίρα

¹ Sionaidh Douglas-Scott, "The Relationship between the EU and the ECHR Five Years on from the Treaty of Lisbon" (January 2015) in Bernitz, de Vries, Weatherill eds, Five Years Legally Binding Charter of Fundamental Rights (Hart 2015), Oxford Legal Studies Research Paper, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2533207>, σελ. 2

² Sionaidh Douglas-Scott, "The Relationship between the EU and the ECHR Five Years on from the Treaty of Lisbon" (January 2015) in Bernitz, de Vries, Weatherill eds, Five Years Legally Binding Charter of Fundamental Rights (Hart 2015), Oxford Legal Studies Research Paper, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2533207>, σελ. 3

του δικαίου της Ένωσης και εμπίπτει στην αρμοδιότητα του ΔΕΕ αλλά όπως θα διαπιστωθεί, το ΕΔΑΔ προβαίνει σε έλεγχο αυτού του μηχανισμού, εξετάζοντας τον από την σκοπιά της δικής του εξειδίκευσης: αυτή των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Είναι γνωστό ότι το ΕΔΑΔ αγγίζει τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής μελετώντας τον, κάτω από το άρθρο 6 της Σύμβασης, το οποίο αφορά το δικαίωμα στην δίκαιη δίκη. Από την άλλη, το ΔΕΕ είναι το Δικαστήριο που έχει την αρμοδιότητα να εξετάζει τις ενώπιον του προδικαστικές παραπομπές και να εκδίδει αποφάσεις, τόσο για τα ερωτήματα που παραπέμπονται, όσο και για τα γενικότερα θέματα που άπτονται του δικαίου της Ένωσης.

Πριν προβούμε σε συμπεράσματα σε σχέση με τον διάλογο των δυο δικαστηρίων όσον αφορά τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής, είναι αναγκαίο να μελετηθεί η νομολογία και των δυο Δικαστηρίων για να διαφανεί κατά πόσο οι αποφάσεις τους ευθυγραμμίζονται, εάν γίνεται αναφορά από το ένα δικαστήριο στις αποφάσεις του άλλου και κατά πόσο το ένα δικαστήριο αντλεί καθοδήγηση από το άλλο. Τέλος, θα ιδιαίτερη εμβάθυνση θα γίνει στην νομολογία του ΕΔΑΔ, σύμφωνα με την οποία το Δικαστήριο του Στρασβούργου αποφάνθηκε ότι τυχόν παράλειψη αποστολής προδικαστικού ερωτήματος μπορεί να οδηγήσει σε παραβίαση του δικαιώματος του διαδίκου να τύχει δίκαιης δίκης και περαιτέρω, θα εξεταστεί η νομολογία του ΔΕΕ για να διαπιστωθεί κατά πόσο το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου συμμερίζεται αυτή την άποψη.

Τέλος, θα εξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με την σχέση των δυο δικαστηρίων: όπως θα διαφανεί στην πορεία, το ΕΔΑΔ ενεργεί πολλές φορές επεκτείνοντας την αρμοδιότητά του, αγγίζοντας θέματα εκτός της δικαιοδοσίας του. Από την άλλη, το ΔΕΕ επιδεικνύει επιφυλακτική στάση απέναντι στην συνεργασία με το ΕΔΑΔ, για την αποφυγή ενός εξωτερικού ελέγχου και την διαφύλαξη της αυτονομίας της Ένωσης.

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΔΕΕ ΚΑΙ ΕΔΑΔ

Αποτελεί παραδεκτό γεγονός ότι τα δυο υπερεθνικά δικαστήρια προβαίνουν σε μεταξύ τους διάλογο και αυτή ήταν και η θέση του ΔΕΕ στην γνωμοδότηση 2/13 όταν διαπίστωσε την ύπαρξη

τέτοιου τακτικού διαλόγου μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΑΔ ενώ παράλληλα, σημείωσε ότι ο διάλογος αυτός μπορεί να ενισχυθεί εάν η Ένωση θα προσχωρούσε στην ΕΣΔΑ.³

Έχει λεχθεί επανειλημμένα, ότι ο δικαστικός διάλογος είναι θεμιτή τακτική, καθότι, προσφέρει ανεκτίμητη συνεισφορά στην κατανόηση ζητημάτων που άπτονται του κοινού ενδιαφέροντος των Δικαστηρίων.⁴ Παράλληλα, έχει υποστηριχθεί ότι ο δικαστικός διάλογος μπορεί να συμβάλει στην αμφίδρομη μεταφορά γνώσεων που αφορά την σχετική νομολογία, ενώ ταυτόχρονα, ο διάλογος μεταξύ των δικαστηρίων αποτελεί τον διάλογο επικοινωνίας μεταξύ τους, δίνοντας τους την ευκαιρία να εκφράζουν και τις ανησυχίες τους.⁵

Στην προκειμένη περίπτωση, ο δικαστικός διάλογος γίνεται μεταξύ υπερεθνικών δικαστηρίων και το ένα Δικαστήριο λαμβάνει υπόψη τις αποφάσεις του ετέρου δικαστηρίου. Η επιλογή αυτή των ευρωπαϊκών Δικαστηρίων να μελετούν το ένα τις αποφάσεις του άλλου, ουδόλως τυχαία είναι, καθότι η νομολογία του κάθε δικαστηρίου αποτελεί καθοδηγητική γραμμή για τις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων σε σχέση με θέματα που άπτονται τις δικαιοδοσίας τους.⁶ Για παράδειγμα, το ΔΕΕ καθοδηγεί τα εθνικά δικαστήρια για θέματα που άπτονται στο κοινοτικό δίκαιο, ενώ το ΕΔΑΔ για θέματα που άπτονται της Σύμβασης. Επομένως, κρίνεται σημαντικό για τα ευρωπαϊκά δικαστήρια να αξιολογούν το ένα τις αποφάσεις του άλλου, στις περιπτώσεις που συμφωνούν να εκδίδουν ανάλογες αποφάσεις για να αποφευχθεί τυχόν διχογνωμία εντός της εθνικής έννομης τάξης και αντιστρόφως, εκεί που διαφωνούν, να εκδίδουν την απόφαση τους με τέτοιο τρόπο που θα μπορούσε να ανατρέψει την απόφαση του εθνικού δικαστηρίου να ευθυγραμμιστεί με την υπό αμφισβήτηση απόφαση.

Η διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι από τους σημαντικότερους παράγοντες στην σύγχρονη νομική ιστορία και ο διάλογος μεταξύ υπερεθνικών δικαστηρίων είναι το καλύτερο δυνατό μέσο επίτευξής του για την ενίσχυση μιας αρμονικής προσέγγισης της προστασίας των δικαιωμάτων σε διεθνές επίπεδο.⁷

³ Γνωμοδότηση 2/13, σκέψη 43

⁴ Frank Clarke, *Dialogue between judges*, European Court of Human Rights, Council of Europe, 2020, σελ. 35

⁵ Martin Kuijer, “The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession”, *The International Journal of Human Rights* (2020), σελ. 1004

⁶ Frank Clarke, *Dialogue between judges*, European Court of Human Rights, Council of Europe, 2020, σελ. 35

⁷ Frank Clarke, *Dialogue between judges*, European Court of Human Rights, Council of Europe, 2020, σελ. 35

Η νομολογιακή γραμμή που το κάθε Δικαστήριο επιλέγει να χαράξει, είναι αυτό που χαρακτηρίζουμε ως «διάλογος» καθότι, σαφώς, τα Δικαστήρια δεν «συζητούν» μεταξύ τους, εντούτοις, οι αποφάσεις τους επί ενός κοινού θέματος είναι αυτό που χαρακτηρίζεται ως διάλογος. Μεταξύ των δυο υπερεθνικών δικαστηρίων, υπάρχει ένας άτυπος κανόνας συμφωνίας σεβασμού, ενώ κατά κύριο λόγο, η σχέση τους έχει υπάρξει αρμονική και εποικοδομητική, διατηρώντας σιωπηλά την αρχή του «πειστικού προηγούμενου» αλλά και σεβόμενοι την έννομη τάξη που το καθένα από αυτά υπηρετεί.⁸

Αφενός, το ΔΕΕ από την πλευρά του, έχει χαρακτηρίσει την ΕΣΔΑ ως «πηγή έμπνευσης» ενώ στην υπόθεση *Matthews*⁹ αναφέρθηκε ρητά στην δεσμευτικότητα των αποφάσεων του ΕΔΑΔ. Από την άλλη, αν και η φύση των αποφάσεων που εκδίδει το ΕΔΑΔ διαφέρει (κυρίως λόγω της εξειδίκευσης στα ανθρώπινα δικαιώματα) εντούτοις, υπάρχουν περιπτώσεις, όπως η *Mendizabal*¹⁰ που καταφεύγει στην νομολογία του ΔΕΕ και αντλεί καθοδήγηση αλλά καταφεύγει γενικότερα, και στο περιεχόμενο των κοινοτικών διατάξεων.

Σαφώς, ο διάλογος μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΑΔ δεν προνοεί πάντα τον ευθυγραμμισμό των αποφάσεων τους. Υπήρχαν περιπτώσεις που οι αποφάσεις των δυο δικαστηρίων δημιουργούσαν διαφορετικό αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, τα δυο δικαστήρια έχουν εκδώσει διαφορετική νομολογία, η οποία δημιουργεί διαφορετικά έννομα αποτελέσματα για το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, όπως αυτό προνοείται από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ. Από την πλευρά του το ΔΕΕ στην υπόθεση *Hoechst*¹¹ κατέληξε ότι τέτοιο δικαίωμα δεν μπορεί να αποδοθεί σε νομικά πρόσωπα, ενώ το ΕΔΑΔ στην υπόθεση *Niemietz*¹² διαπίστωσε ότι τέτοιο δικαίωμα μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να αποδοθεί σε ορισμένες επιχειρήσεις.

⁸ Μανώλης Περάκης, *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Νομική Βιβλιοθήκη (Αθήνα 2015), σελ. 81

⁹ Case C-145/04, *Βασίλειο της Ισπανίας κατά Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και Βορείου Ιρλανδίας*, EU:C:2006:231

¹⁰ *Mendizabal κατά Γαλλίας* με αρ. 51431/99, απόφαση ημ. 07/01/2006

¹¹ C-46/87 και 227/88, *Hoechst AG κατά Επιτροπής*, EU:C:1989:337

¹² *Niemietz κατά Γερμανίας*, με αρ. 13710/88, απόφαση ημ. 16/12/1992

Αν και θεωρητικά, τα δυο ευρωπαϊκά Δικαστήρια έχουν διαχωρίσει τον ρόλο και το πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, εντούτοις, πολλές φορές παρατηρούμε ένα δικαστήριο να εκδίδει αποφάσεις που ενδεχόμενα εμπίπτουν στην σφαίρα δικαιοδοσίας του άλλου δικαστηρίου.

Δεν είναι λίγες οι φορές που, αν και η Ένωση δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος στην ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο του Στρασβούργου προβαίνει σε έλεγχο των πράξεων εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα κράτη μέλη, υπό την ιδιότητά τους ως συμβαλλόμενα μέρη στην ΕΣΔΑ.¹³ Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση *Cantoni κατά Γαλλίας*¹⁴, στην οποία το ΕΔΑΔ προέβη σε έλεγχο της συμβατότητας του άρθρου 7 της ΕΣΔΑ, το οποίο προνοεί την μη επιβολή ποινής χωρίς νόμο, με γαλλικό νόμο που ενσωμάτωνε αυτολεξεί ευρωπαϊκή οδηγία (65/65/ΕΟΚ). Αν και το αποτέλεσμα της προσφυγής ήταν ότι ο γαλλικός νόμος δεν αντέβαινε τις διατάξεις του άρθρου 7 της ΕΣΔΑ, εντούτοις, ανέκυψαν ενδιαφέροντα σημεία από την εν λόγω απόφαση, με κορυφαία την διαπίστωση του ΕΔΑΔ ότι δεν εμποδίζεται να ασκεί έλεγχο και να ερμηνεύει εθνικούς κανόνες που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο, νοουμένου ότι εξετάζονται υπό το πρίσμα της συμβατότητάς του με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ.¹⁵

Η λειτουργία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής είναι ακόμα μια περίπτωση για την οποία τα δυο ευρωπαϊκά δικαστήρια έχουν ξεκινήσει «διάλογο», σε σχέση με το ερώτημα κατά πόσο η παράλειψη αποστολής προδικαστικού ερωτήματος, αποτελεί παράβαση δικαιώματος του διαδίκου. Ο διάλογος αυτός καθίσταται φανερός, επειδή αφενός το ΕΔΑΔ, όπως θα φανεί και κατά την νομολογία κατωτέρω, μελετά περιπτώσεις που αφορούν την διαδικασία για αποστολή προδικαστικού ερωτήματος, ενώ το ΔΕΕ από την άλλη πλευρά, αγγίζει την διαδικασία προδικαστικών παραπομπών από μια εντελώς διαφορετική οπτική, αυτή της διασφάλισης της αυτονομίας και της ομοιογένειας του κοινοτικού δικαίου.

¹³ Ευγενία Πρεβεδούρου, *Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και η σχέση των δύο υπερεθνικών δικαστηρίων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2015), σελ. 1223

¹⁴ *Cantoni κατά Γαλλίας*, αρ. 17862/91, απόφαση ημ. 15/11/1996

¹⁵ *Cantoni κατά Γαλλίας*, αρ. 17862/91, απόφαση ημ. 15/11/1996; Ευγενία Πρεβεδούρου, *Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και η σχέση των δύο υπερεθνικών δικαστηρίων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2015), σελ. 1223

Σε ένα αυστηρό και μονοδιάστατο δικαιοδοτικό σύστημα, κατ' ουδένα λόγο ένα όργανο δεν θα επενέβαινε σε ένα μηχανισμό που ανήκει σε μια εξ ολοκλήρου διαφορετική έννομη τάξη. Παρ' όλα αυτά, η σχέση μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΑΔ δεν στηρίζεται σε μονοδιάστατους παράγοντες αλλά αντίθετα, ισορροπεί σε μια λεπτή γραμμή και δοκιμάζεται, ειδικότερα, μετά την αρνητική γνωμοδότηση του ΔΕΕ αναφορικά με τυχόν προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ. Η έννοια του «διαλόγου» μεταξύ των δικαστηρίων ήταν εδώ και πολύ καιρό κάτω από το μικροσκόπιο, όσον αφορά την αλληλεπίδραση και την αλληλεξάρτησή τους, δεδομένης της διεύρυνσης των νομικών συστημάτων και της αυξανόμενης ανάγκης για επίλυση διαφορών δια μέσω της νομικής οδού¹⁶, επομένως, στο παρόν κείμενο θα γίνει μια προσπάθεια μελέτης του διαλόγου αυτού μέσω της νομολογίας, έχοντας ως βασικούς άξονες από την μια τον μηχανισμό των προδικαστικών ερωτημάτων και από την άλλη, την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Αρχή θα γίνει με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και τον διάλογο των δυο δικαστηρίων, που αποσκοπεί στην αποτελεσματική διασφάλιση και σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η προστασία των δικαιωμάτων δεν αποτελούσε πάντοτε προτεραιότητα για την Ένωση. Τα τελευταία όμως χρόνια, αποτελούν γενική αρχή δικαίου¹⁷ και αποκορύφωμα της προσπάθειας για την προστασία τους, ήταν η προσπάθεια για προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΠΡΟΣΧΩΡΗΣΗ

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, διαπιστώθηκε η ανάγκη για δημιουργία ενός κοινώς αποδεκτού κειμένου, το οποίο θα αποσκοπούσε στην προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων, με σκοπό να αποτρέψει την ανθρωπότητα να προβεί στα ίδια εγκλήματα. Τον σκοπό αυτό ήρθε να εκπληρώσει η ΕΣΔΑ. Παρόλο που η ΕΣΔΑ υπογράφηκε από τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, εντούτοις μέχρι και σήμερα, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος στην Σύμβαση.

¹⁶ Piet Eeckhout, "Opinion 2/13 on EU Accession to the ECHR and judicial dialogue: Autonomy or Autarky?" (2015) 38 Fordham Int'l LJ 955, σελ. 955

¹⁷ C-29/69 *Erich Stauder v City of Ulm - Sozialamt*, EU:C:1969:57

Η Ευρωπαϊκή Ένωση από την δική της πλευρά, διανύει την δική της διαδρομή για την διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών της Ένωσης. Τα πρώτα χρόνια της ζωής της, όταν ακόμα ήταν μια Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, απώτερος σκοπός ήταν η δημιουργία μιας πολιτικοοικονομικής υπερεθνικής κοινότητας, με ιδιαίτερη έμφαση στις οικονομικές ελευθερίες και την δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς. Ο χαρακτήρας της Ένωσης άρχισε να διαφοροποιείται, αφού έγινε αντιληπτή η ανάγκη για διαφύλαξη των δικαιωμάτων των πολιτών της Ένωσης.

Για τον λόγο αυτό, το τότε Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (στο εξής «ΔΕΚ») και πλέον ΔΕΕ, ερμηνεύοντας το κοινοτικό δίκαιο στην υπόθεση *Stauder*¹⁸ κατέληξε ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Κοινότητα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου, των οποίων τον σεβασμό εξασφαλίζει το ίδιο το Δικαστήριο.¹⁹

Καθώς ο αριθμός των υποθέσεων που τίθονταν ενώπιον του ΔΕΕ αναφορικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα αναπτυσσόταν και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελούσε την αχίλλειο πτέρνα του κοινοτικού δικαίου²⁰, γεννήθηκε η ιδέα για την προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ. Αν και μέχρι σήμερα, τέτοια προσχώρηση δεν κατέστη δυνατή, εντούτοις, οι προσπάθειες συνεχίζονται.²¹

Αποκορύφωμα των προσπαθειών αυτών, αποτέλεσε η γνωμοδότηση 2/13 που εκδόθηκε από το ΔΕΕ στις 18/12/2014 μετά από αίτηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αναφορικά με το κατά πόσο το Σχέδιο Συμφωνίας Προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ είναι συμβατό με τις Ιδρυτικές Συνθήκες. Το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι το σχέδιο συμφωνίας αντιτίθεται στο περιεχόμενο των Συνθηκών, προβάλλοντας ορισμένα σημεία που σύμφωνα με το ίδιο δεν είναι συμβατά με το κοινοτικό δίκαιο. Ανάμεσα σε άλλα, το ΔΕΕ εντόπισε αδυναμίες που αφορούσαν τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής. Συγκεκριμένα, ότι η διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής

¹⁸ C-29/69 *Erich Stauder v City of Ulm - Sozialamt*, EU:C:1969:57

¹⁹ C-29/69 *Erich Stauder v City of Ulm - Sozialamt*, EU:C:1969:57

²⁰ Christina Eckes, “EU Accession to the ECHR: Between Autonomy and Adaptation”, *The Modern Law Review* (2013) 76(2) MLR 254–285, σελ. 257

²¹ Με επιστολή ημ. 31/10/2019, η ΕΕ δια μέσου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ενημέρωσε το Συμβούλιο της Ευρώπης για την ετοιμότητα της, να επανεκκινήσουν οι διαπραγματεύσεις για την προσχώρησή της στην ΕΣΔΑ, <https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/accession-of-the-european-union-to-the-european-convention-on-human-rights> last access: 07/12/2021

κινδυνεύει να παρακαμφθεί λόγω της εφαρμογής του 16^{ου} Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Παράλληλα, θέση του ΔΕΕ ήταν ότι σε περίπτωση προσχώρησης, θα απειλείται η αυτονομία του κοινοτικού δικαίου.

Η ιδέα της προσχώρησης αποτελούσε την ιδεατή λύση, για να επιτευχθούν 3 εκ των κυριότερων στόχων του κοινοτικού δικαίου. Πρώτον, η ενίσχυση και συνοχή της έννομης προστασίας στον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δεύτερον, η επίλυση του προβλήματος του καταλογισμού της ευθύνης μεταξύ των κρατών μελών και της Ένωσης για τυχόν παραβάσεις της ΕΣΔΑ κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και τέλος, η διάκριση του ΕΔΑΔ ως όργανο που ασκεί εξωτερικό έλεγχο τυχόν παραβάσεων, είτε οι παραβάσεις προέρχονται από τα κράτη μέλη, είτε από την ίδια την Ένωση.²²

Από την αρχικά στάδια της εξερεύνησης της ιδέας της προσχώρησης, τα όργανα της Ένωσης αντιλαμβάνονταν τις δυσκολίες που θα προκύπταν μέχρι την ολοκλήρωση της επιδιωκόμενης προσχώρησης. Εντούτοις, η επιθυμία υπήρχε²³ γι' αυτό και η πρώτη απόπειρα έγινε το 1994, όταν το Συμβούλιο απευθύνθηκε στο ΔΕΚ, ζητώντας του να αποφανθεί κατά πόσο η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στην ΕΣΔΑ είναι συμβατή με την Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Με τα ενώπιον του δεδομένα, το τότε ΔΕΚ, κατέληξε ότι τέτοια προσχώρηση δεν είναι συμβατή με την Συνθήκη κυρίως λόγω έλλειψης σχετικής κοινοτικής διάταξης που να παρέχει στα όργανα της Κοινότητας γενική εξουσία να νομοθετούν ή να συνάπτουν διεθνείς συμφωνίες σε θέματα θεμελιωδών δικαιωμάτων.²⁴

Σύμφωνα με το σκεπτικό του ΔΕΚ, τα νομικά εμπόδια που υπήρχαν εκείνη την στιγμή, ήταν ανυπέρβλητα καθώς, κυρίως επειδή η εισδοχή της κοινότητας στην ΕΣΔΑ αποτελούσε αλλαγή συνταγματικού χαρακτήρα, που δεν μπορούσε να υιοθετηθεί στην βάση του τότε άρθρου 235 της

²² Ευγενία Πρεβεδούρου, *Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και η σχέση των δύο υπερεθνικών δικαστηρίων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2015) σελ. 1221

²³ Αυτό διαπιστώνεται απ' όσα λέχθηκαν στο «Μνημόνιο της Επιτροπής σχετικά με την προσχώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών», COM(79)210 final, ημ. 2/5/1979

²⁴ Γνωμοδότηση 2/94, σκέψη 27

Συνθήκης της ΕΟΚ και με τον τρόπο αυτό, η αναθεώρηση των Συνθηκών καθίστατο απαραίτητη.²⁵

Γνωμοδότηση 2/13

Δεδομένης της έλλειψης νομικής βάσης και κατ' επέκταση, αρμοδιότητας που διαπιστώθηκε από την γνωμοδότηση 2/94, η αναθεώρηση των Συνθηκών της Κοινότητας ήταν πλέον επιβεβλημένη. Στα πλαίσια της αναθεώρησης, έγινε τελικά μνεία μετά την Συνθήκη της Λισσαβόνας, σύμφωνα με την οποία η Κοινότητα θα προσχωρούσε τελικά στην ΕΣΔΑ. Η πρόνοια αυτή, ή ακόμα και υποχρέωση μπορεί να λεχθεί, διαπιστώνεται στο άρθρο 6, παρ. 2, εδ. 1 της Συνθήκης²⁶ για την Ευρωπαϊκή Ένωση (στο εξής ΣΕΕ).

Με την Συνθήκη της Λισσαβόνας δόθηκε η νομική βάση που θα επέτρεπε στην Ένωση να ενταχθεί στην ΕΣΔΑ. Για τον λόγο αυτό, οι διαπραγματεύσεις επανεκκίνησαν και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή μαζί με το Συμβούλιο της Ευρώπης, ξεκίνησαν την προσπάθεια για την σύνταξη ενός κοινώς αποδεκτού κειμένου συμφωνίας (στο εξής η «συμφωνία προσχώρησης»), που θα καθόριζε τον τρόπο που η Ένωση θα προσχωρούσε στην ΕΣΔΑ.

Η συμφωνία προσχώρησης υποβλήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενώπιον του ΔΕΕ στις 4/7/2013²⁷ με σκοπό, να διαπιστωθεί κατά πόσο «Είναι το σχέδιο συμφωνίας για την προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών συμβατό με τις Συνθήκες.»²⁸

²⁵ Χρήστος Παπαδημητρίου, “Η σημασία της προσχώρησης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στην ΕΣΔΑ για την ενίσχυση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη”, Περιοδικό Δίκη (2016)

²⁶ Το άρθρο 6, παρ. 2, εδ. 1 ΣΕΕ αναφέρει ότι: «Η Ένωση προσχωρεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών. Η προσχώρηση στην εν λόγω Σύμβαση δεν μεταβάλλει τις αρμοδιότητες της Ένωσης όπως ορίζονται στις Συνθήκες.»

²⁷ Γνωμοδότηση 2/13

²⁸ Γνωμοδότηση 2/13

Λόγοι κατά της προσχώρησης με βάση την γνωμοδότηση 2/13

Το ΔΕΕ απεφάνθη επί του θέματος στις 18/12/2014, εκδίδοντας την γνωμοδότηση 2/13, στην οποία κατέληξε ότι το σχέδιο συμφωνίας και κατ' επέκταση τυχόν προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ, δεν είναι συμβατά με τις Συνθήκες. Το Δικαστήριο επιχειρηματολόγησε για την απόφαση του αυτή, εστιάζοντας σε 6 βασικούς πυλώνες, που σύμφωνα με το ίδιο, τυχόν αγνόησή τους θα έβλαπτε βασικά χαρακτηριστικά της Ένωσης.

Ενδεικτικά, οι λόγοι για τους οποίους το ΔΕΕ απάντησε αρνητικά στην αίτηση για γνωμοδότηση, συγκεντρώνονται ως ακολούθως: α) Δεν υπήρχε συμβατότητα μεταξύ των άρθρων 53 ΕΣΔΑ και του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (στο εξής ο «Χάρτης»)²⁹, β) Διακυβεύεται η αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των κρατών μελών³⁰, γ) το Πρόσθετο Πρωτόκολλο με αρ. 16 της ΕΣΔΑ έθετε σε κίνδυνο την διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής³¹, δ) τίθεται υπό απειλή το άρθρο 344 ΣΛΕΕ και η ρύθμιση των διαφορών που προκύπτουν από το κοινοτικό δίκαιο όπως ορίζουν οι Συνθήκες³², ε) δεν προβλέφθηκαν κανόνες για την ορθή λειτουργία του μηχανισμού της παθητικής ομοδικίας και της διαδικασίας προηγούμενης εξετάσεως, και τέλος στ) δεν λήφθηκαν υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας («ΚΕΠΠΑ»)³³.

Για σκοπούς της παρούσας μελέτης, θα εστιάσουμε κυρίως στο γ' επιχείρημα του ΔΕΕ, το οποίο αφορά την διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής.

Επιχειρήματα του ΔΕΕ για την διαδικασία προδικαστικής παραπομπής και κριτική

Αφού ολοκληρώθηκε το στάδιο των διαπραγματεύσεων και λίγο καιρό πριν την έκδοση γνωμοδότησης από το ΔΕΕ, στην ΕΣΔΑ προστέθηκε το 16^ο Πρωτόκολλο, σύμφωνα με το οποίο

²⁹ Γνωμοδότηση 2/13, σκέψεις 187 - 190

³⁰ Γνωμοδότηση 2/13, σκέψεις 191 - 195

³¹ Γνωμοδότηση 2/13, σκέψεις 196 - 199

³² Γνωμοδότηση 2/13, σκέψεις 201 - 247

³³ Γνωμοδότηση 2/13, σκέψεις 249 - 257

τα κράτη μέλη μπορούσαν να ζητήσουν από το ΕΔΑΔ γνωμοδότηση για θέματα ερμηνείας και εφαρμογής των δικαιωμάτων και ελευθεριών που ορίζονται στη Σύμβαση.³⁴

Η διαδικασία που καθορίστηκε μέσω του 16^{ου} Πρωτοκόλλου, προσομοιάζει με αυτή του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και παρέχει την δυνατότητα στα ανώτερα δικαστήρια των συμβαλλομένων κρατών μελών να αποστέλλουν στο ΕΔΑΔ αιτήματα γνωμοδότησης για την ερμηνεία ή την εφαρμογή δικαιωμάτων που καθορίζονται στην ΕΣΔΑ. Το 16^ο Πρωτόκολλο καταρτίστηκε την 02 Οκτωβρίου 2013 και τέθηκε σε εφαρμογή την 1^η Αυγούστου 2018 και στόχο είχε την διασφάλιση της αποτελεσματικότητας του μηχανισμού επίβλεψης της ΕΣΔΑ και την κατάρτιση μιας σχέσης διαλόγου μεταξύ του ΕΔΑΔ και των εθνικών δικαστηρίων.³⁵

Αν και η διαδικασία για υποβολή αιτήματος γνωμοδότησης στο ΕΔΑΔ προσομοιάζει με τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής με βάση το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, μεταξύ τους υπάρχουν βαρυσήμαντες διαφορές. Πρώτον, οι αποφάσεις του ΔΕΕ δεσμεύουν τα εθνικά δικαστήρια που έχουν υποβάλει το ερώτημα, ενώ αντίθετα, η γνώμη του ΕΔΑΔ είναι συμβουλευτικού χαρακτήρα και δεν ενέχει δεσμευτικό αποτέλεσμα για το εθνικό δικαστήριο που υποβάλλει το ερώτημα.³⁶

Δεύτερον, το αίτημα γνωμοδότησης προς το ΕΔΑΔ εναπόκειται στην απόλυτη κρίση του εθνικού δικαστηρίου και στην διακριτική ευχέρεια να κρίνει εάν το ερώτημα χρήζει γνωμοδότησης από το ΕΔΑΔ³⁷, σε αντίθεση με τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής που ειδικά για δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας, η υποβολή ερωτήματος αποτελεί υποχρέωση με βάση το εδάφιο 3, άρθρο 267 ΣΛΕΕ.³⁸

³⁴ Μέχρι σήμερα, το 16^ο Πρωτόκολλο έχει κυρωθεί από 16 κράτη συμβαλλόμενα στην ΕΣΔΑ με τελευταία την Βοσνία – Ερζεγοβίνη, η οποία το επικύρωσε στις 09/03/2021

³⁵ Ευγενία Πρεβεδούρου, “Το 16ο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ και το σχέδιο συμφωνίας προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ (draft accession agreement)” 02/03/2014, <https://www.prevedourou.gr/%CF%84%CE%BF-16%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CF%8C%CE%BA%CE%BF%CE%BB%CE%BB%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CF%83%CE%B4%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%87%CE%AD%CE%B4%CE%B9%CE%BF/> last access: 04/12/2021

³⁶ Βαρβάρα Μπουκουβάλα, “Το 16^ο Πρωτόκολλο στην Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και ο διάλογος των δικαστών”, Γραπτή αποτύπωση της προφορικής εισήγησης στο επιμορφωτικό σεμινάριο με τίτλο «ΠΛΟΤΙΚΗ ΔΙΚΗ ΕΝΩΠΙΟΝ του ΣτΕ – ΠΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ ΙΙ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΣΤΙΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ» (2020) σελ. 27

³⁷ 16^ο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ, Άρθρο 1, εδάφιο 1

³⁸ Άρθρο 267 ΣΛΕΕ, εδάφιο 3

Προκύπτει ότι οι δυο αυτές διαδικασίες είναι αυτόνομες και διαφορετικές μεταξύ τους. Όπως έχει προαναφερθεί και σύμφωνα με το λεκτικό του 16^{ου} Πρωτοκόλλου, η δυνατότητα για αίτημα γνωμοδότησης στο ΕΔΑΔ παρέχεται μόνο για ζητήματα που αφορούν την ερμηνεία ή την εφαρμογή των διατάξεων που άπτονται της Σύμβασης, εντούτοις, από την πλευρά του, το ΔΕΕ κατά την γνωμοδότησή του, υποστήριξε ότι αυτή η διαδικασία δυνατόν να επηρέαζε την διαδικασία προδικαστικής παραπομπής, όπως είναι καθιερωμένη ενώπιον του ΔΕΕ.

Αποτέλεσε παραδεκτό γεγονός ότι η συμφωνία προσχώρησης δεν προέβλεπε την προσχώρηση της Ένωσης στο 16^ο Πρωτόκολλο και αυτό διότι το πρωτόκολλο υπογράφηκε μετά την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων που αφορούσαν τους όρους προσχώρησης. Αν και το ΔΕΕ αναγνώρισε αυτή την ιδιαιτερότητα, προχώρησε παραπέρα, υπογραμμίζοντας ότι σε περίπτωση προσχώρησης, η ΕΣΔΑ θα αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος του κοινοτικού δικαίου και ο μηχανισμός που παρέχεται στο Πρωτόκολλο 16 ενδέχεται να χρησιμοποιηθεί από τα κράτη μέλη για θέματα που άπτονται του Χάρτη (εφόσον αυτά αντιστοιχούν σε διατάξεις της ΕΣΔΑ).³⁹ Η μεγάλη ανησυχία του ΔΕΕ ήταν ότι σε αυτή την περίπτωση, θα απειλείτο η αυτονομία της Ένωσης, καθώς και ο αποτελεσματικός χαρακτήρας της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής και συνακόλουθα, η αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης.

Το ΔΕΕ στάθηκε σε ακόμα ένα σημείο, αναφέροντας ότι υπάρχει η δυνατότητα σε περίπτωση που αίτημα γνωμοδότησης τεθεί ενώπιον του ΕΔΑΔ, να παρακάμψει τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής, όπως αυτή καθιερώνεται από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ.⁴⁰ Τόσο όσον αφορά την απειλή της αυτονομίας του δικαίου της Ένωσης, όσο και για την παράκαμψη της προδικαστικής παραπομπής, το ΔΕΕ επιλέγει να μην εισέλθει σε βάθος και να εξηγήσει αφενός πως θα επηρεαστεί η αυτονομία του δικαίου της Ένωσης και αφετέρου, γιατί απειλείται η αποτελεσματικότητα της προδικαστικής παραπομπής, αρκείται μόνο στην τοποθέτηση ότι απειλούνται.

³⁹ Γνωμοδότηση 2/13

⁴⁰ Γνωμοδότηση 2/13

Αυτό που ενδιαφέρει σε αυτό το σημείο, είναι ότι το ΔΕΕ επιχειρηματολόγησε σε ένα ενδεχόμενο εντελώς υποθετικό. Ενώ υπήρχε η ξεκάθαρη καθοδήγηση από την συμφωνία προσχώρησης, ότι σε μια τέτοια περίπτωση, η Ένωση δεν θα προσχωρήσει στο εν λόγω πρωτόκολλο, το ΔΕΕ έσπευσε να σημειώσει την ένσταση του, βασιζόμενο κυρίως στον αυτόνομο χαρακτήρα της ευρωπαϊκής έννομης τάξης αλλά και της αποτελεσματικότητας της προδικαστικής παραπομπής, η οποία επανειλημμένα έχει χαρακτηριστεί ως «ακρογωνιαίος λίθος» του δικαιοδοτικού συστήματος της Ένωσης.

Επί της προαναφερόμενης απόψεως του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου, είναι πολύ ενδιαφέρουσα η γνώμη της Γενικής Εισαγγελέως Kokott, η οποία αναφέρει ότι ακόμα και αν η Ένωση δεν κυρώσει το 16^ο Πρωτόκολλο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα κυρωθεί από τα κράτη μέλη που είναι συμβαλλόμενα στην ΕΣΔΑ.⁴¹ Προκύπτει, ότι ο κίνδυνος για να παρακαμφθεί η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής, υφίσταται, μόνο και μόνο που θα κυρωθεί από κράτη μέλη της Ένωσης τα οποία είναι συμβαλλόμενα στην ΕΣΔΑ, επομένως, το κατά πόσο η προσχώρηση θα επηρέαζε το άρθρο 267 ΣΛΕΕ αποκτά μικρή σημασία.⁴² Σε αυτή την περίπτωση, εάν τα κράτη μέλη που θα κυρώσουν το 16^ο Πρωτόκολλο αποφασίσουν να απευθυνθούν στο ΕΔΑΔ κατά τρόπο που αντιτίθεται στις υποχρεώσεις τους που προκύπτουν από το δίκαιο της Ένωσης, τότε λίγη σημασία θα έχει αν η Ένωση προσχώρησε στην ΕΣΔΑ ή όχι, αφού η παραβίαση θα παρουσιάζεται ούτως ή άλλως.⁴³

Περαιτέρω, μπορεί ακόμα να λεχθεί ότι εφόσον στην συμφωνία προσχώρησης δεν υπήρχε οποιαδήποτε αναφορά στο 16^ο Πρωτόκολλο, τότε το ΔΕΕ δεν είχε την αρμοδιότητα να προεκτείνει την συζήτηση σε θέματα πέραν της συμφωνία προσχώρησης.⁴⁴ Η σκέψη αυτή βασίζεται στην καλά θεμελιωμένη αρχή ότι τα Δικαστήρια αποφασίζουν με βάση το υλικό που έχουν ενώπιον

⁴¹ Γνώμη της Γενικής Εισαγγελέως Juliane Kokott, *Διαδικασία για την έκδοση γνωμοδοτήσεως 2/13 κατόπιν αιτήσεως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής*, ημ. 13/06/2014, σκέψη 139

⁴² Γνώμη της Γενικής Εισαγγελέως Juliane Kokott, *Διαδικασία για την έκδοση γνωμοδοτήσεως 2/13 κατόπιν αιτήσεως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής*, ημ. 13/06/2014, σκέψη 140

⁴³ Daniel Halberstam, "It's the Autonomy, Stupid!" A Modest Defense of Opinion 2/13 on EU Accession to the ECHR, and the Way Forward", *German Law Journal*, Volume 16, Issue 1, ημ. 01/03/2015, σελ. 121

⁴⁴ Piet Eeckhout, "Opinion 2/13 on EU Accession to the ECHR and judicial dialogue: Autonomy or Autarky?" (2015) 38 *Fordham Int'l LJ* 955, σελ. 971 και εκεί παραπομπή με αρ. 63

τους και που στην εκάστοτε περίπτωση, περιέχεται στα δικόγραφα, χωρίς να προβαίνουν σε περαιτέρω ισχυρισμούς αυτεπαγγέλτως.⁴⁵

Αυτό που το ΔΕΕ παρέλειψε να εξετάσει, είναι την πιθανότητα μιας δικής του επέκτασης αρμοδιότητας. Τούτο διότι, όπως τοποθετήθηκε και το ίδιο το ΔΕΕ σε περίπτωση προσχώρησης, η ΕΣΔΑ θα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του δικαίου της Ένωσης. Αυτό σημαίνει, ότι όπως υπάρχει η πιθανότητα να τεθούν ενώπιον του ΕΔΑΔ ερωτήματα που αφορούν τον Χάρτη, το ίδιο μπορεί να προκύψει και ενώπιον του ΔΕΕ για θέματα που αφορούν την Σύμβαση.⁴⁶ Γίνεται επομένως αντιληπτό, ότι ο κίνδυνος ένα Δικαστήριο να αποφασίσει επί ζητήματος εκτός της αρμοδιότητάς του είναι αμφίδρομος. Μια εκ των λύσεων που θα μπορούσε να προσφερθεί επί τούτου, θα ήταν τα δυο δικαστήρια να παραπέμπουν απευθείας στο εκατέρωθεν δικαστήριο, όταν το ερώτημα που ετίθετο ενώπιον τους, εκφεύγει της αρμοδιότητάς τους και η σχετική διάταξη δεν περιέχεται στο δίκαιο που τα ίδια εξυπηρετούν. Με άλλα λόγια, όταν τίθενται ενώπιον του ΕΔΑΔ ερωτήματα που αφορούν τον Χάρτη, να παραπέμπονται στο ΔΕΕ και το αντιστρόφως ανάλογο.

Πέραν από την ανησυχία για την παράκαμψη της προδικαστικής παραπομπής, τέθηκε και η ανησυχία για την αυτονομία της Ένωσης.

Το ΔΕΕ δίνοντας έμφαση στα «ιδιαίτερα χαρακτηριστικά» της Ένωσης, αποφάνθηκε ότι τυχόν υποσκελισμός του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και χρήση του 16^{ου} Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, θα οδηγούσε σε πολλαπλές ερμηνείες επί ζητημάτων του κοινοτικού δικαίου. Αυτές οι πολλαπλές ερμηνείες, θα έθεταν σε κίνδυνο την ομοιογένεια του κοινοτικού δικαίου και κατ' επέκταση την αυτονομία του. Τούτο διότι, στην περίπτωση που υπάρχουν πολλαπλές ερμηνείες επί ενός ζητήματος, υπάρχει ο κίνδυνος ο διάδικος να επιλέξει την ερμηνεία που είναι βολική για την υπόθεσή του.

Σε γενικότερο πλαίσιο, αποτελεί πάγια θέση του ΕΔΑΔ ότι για να προσφύγει διάδικος ενώπιον του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, θα πρέπει πρώτα να έχει εξαντλήσει όλα τα εσωτερικά ένδικα μέσα. Αυτό ισχύει τόσο για προσφυγές λόγω παραβίασης θεμελιωδών δικαιωμάτων με

⁴⁵ Αντίστοιχη ήταν η θέση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-511/17 *Györgyné Lintner κατά UniCredit Bank Hungary Zrt.*, EU:C:2020:188, σκέψη 30

⁴⁶ Daniel Halberstam, "It's the Autonomy, Stupid!" A Modest Defense of Opinion 2/13 on EU Accession to the ECHR, and the Way Forward", *German Law Journal*, Volume 16, Issue 1, ημ. 01/03/2015, σελ. 121

βάση την ΕΣΔΑ, όσο και για αιτήματα γνωμοδότησης. Ωστόσο, η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής ενώπιον το ΔΕΕ δεν θεωρείται ένδικο μέσο που θα πρέπει να έχει εξαντληθεί, για να προσφύγουν οι διάδικοι στο ΕΔΑΔ, επειδή το άρθρο 267 ΣΛΕΕ προνοεί διαδικασία που αναλαμβάνει το εθνικό δικαστήριο και όχι ο διάδικος.⁴⁷ Επομένως, η ανησυχία που υπάρχει περί παράκαμψης του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής όπως προνοεί το άρθρο 267 ΣΛΕΕ δεν είναι αβάσιμη, καθότι δεν θα θεωρείται αναγκαίο να υποβάλλεται ερώτημα στο ΔΕΕ πριν την υποβολή αιτήματος γνωμοδότησης προς το ΕΔΑΔ.

Το ουσιαστικό ερώτημα όμως, είναι το ακόλουθο: Όντως, η εφαρμογή του 16^{ου} Πρωτοκόλλου απειλεί την αυτονομία του κοινοτικού δικαίου;

Η ανησυχία του ΔΕΕ να διασφαλίσει την αυτονομία της Ένωσης αλλά και του ίδιου του Δικαστηρίου έχει διατυπωθεί επανειλημμένα στην νομολογία του⁴⁸, ενώ ταυτόχρονα γίνεται ιδιαίτερα εμφανής σε όλες τις πτυχές των εξωτερικών του σχέσεων.⁴⁹ Το ΔΕΕ φροντίζει σε κάθε ευκαιρία που βρίσκεται ενώπιον του να σημειώσει την σημαντικότητα της αυτονομίας, ενώ πολλές φορές την χρησιμοποιεί, όταν καλείται να γνωμοδοτήσει για διάφορα ζητήματα.⁵⁰ Στην γνωμοδότηση 01/09, το ΔΕΕ βασίστηκε στην αυτονομία της κοινοτικής έννομης τάξης καθώς και στην αυτονομία του ευρωπαϊκού δικαστικού συστήματος, με αποτέλεσμα, να κρίνει το σχέδιο συμφωνίας ως ασυμβίβαστο με το δίκαιο της Ένωσης.⁵¹

Αυτός ήταν και ο βασικός άξονας της επιχειρηματολογίας του ΔΕΕ κατά την γνωμοδότηση, ότι δηλαδή η συμφωνία προσχώρησης δεν προνοούσε για την προστασία της αυτονομίας του δικαίου της Ένωσης, ούτε των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της.⁵²

⁴⁷ Alexandros-Ioannis Kargopoulos, “ECHR and the CJEU, Competing, Overlapping, or Supplementary Competences?” *EuCrim* 3/2015, σελ. 97

⁴⁸ Για παράδειγμα C-402/05 P and C-415/05 P, *Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council of the European Union and Commission of the European Communities*, EU:C:2008:461

⁴⁹ Christina Eckes, “EU Accession to the ECHR: Between Autonomy and Adaptation”, *The Modern Law Review* (2013) 76(2) MLR 254–285, σελ. 258

⁵⁰ Για παράδειγμα, στην Γνωμοδότηση 1/76 αναφορικά με το Ευρωπαϊκό Ταμείο Επιχειρήσεων, στην γνωμοδότηση 1/91 για τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο, καθώς και στην γνωμοδότηση 1/09 αναφορικά με την δημιουργία ενοποιημένου συστήματος επίλυσης διαφορών σε θέματα διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας.

⁵¹ Christina Eckes, “EU Accession to the ECHR: Between Autonomy and Adaptation”, *The Modern Law Review* (2013) 76(2) MLR 254–285, σελ. 259

⁵² Martin Kuijer, “The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession”, *The International Journal of Human Rights* (2020), σελ. 1004

Αν και το επιχείρημα αυτό του ΔΕΕ ήταν αναμενόμενο, εντούτοις, στην πράξη πιθανότητα να μην βρίσκει έρεισμα. Η αντίστοιχη διάταξη θα ίσχυε και για την Ένωση, εάν αυτή εθεωρείτο συμβαλλόμενο μέρος της ΕΣΔΑ: εάν το ΕΔΑΔ αντιμετώπιζε ενόπιον του προσφυγή που αφορά ζητήματα που άπτονται του δικαίου της Ένωσης, δεν θα προχωρούσε να ελέγξει την ορθότητα μιας απόφασης, αλλά το κατά πόσο αυτή είναι συμβατή με τις διατάξεις της Συνθήκης.⁵³ Επομένως, δεν θα ετίθετο ζήτημα αλλοίωσης του χαρακτήρα του κοινοτικού δικαίου, ούτε και απειλή της αυτονομίας, αφού σε κάθε περίπτωση, το ΕΔΑΔ δεν λειτουργεί σαν εφετείο αλλά ως ένα εξωτερικό όργανο διασφάλισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Αποτελεί όμως σημαντικό προβληματισμό το πώς θα εξισορροπηθεί από την μια, η αυτονομία της Ένωσης και από την άλλη, η διασφάλιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών της Ένωσης. Αργά ή γρήγορα, θα είναι αναγκαίο να αποφασιστεί ποιο δικαστήριο θα ενεργεί ως έχοντας την απόλυτη δικαιοδοσία, να αποφασίζει για την ερμηνεία διατάξεων που αφορούν τα θεμελιώδη δικαιώματα⁵⁴, καθότι όπως θα διαφανεί στην συνέχεια μέσω της ανάλυσης της νομολογίας, η σχέση των δυο δικαστηρίων σε πολλές περιπτώσεις είναι συγκρουσιακή.

Τι κρύβεται όμως πίσω από την αρνητική γνωμοδότηση του ΔΕΕ ενάντια στην προσχώρηση; Υπάρχει η πεποίθηση ότι η επιχειρηματολογία του ΔΕΕ διατυπώθηκε στην γνωμοδότηση 2/13 με τον τρόπο αυτό για να τεθούν εμπόδια σε πιθανή προσχώρηση.⁵⁵ Έχει υποστηριχθεί η θέση, ότι εάν το ΔΕΕ επιθυμούσε γνήσια την προσχώρηση, θα μπορούσε επί του προκειμένου ζητήματος να βρει τον ορθό μηχανισμό και/ή να τεθεί μια δικονομική διαδικασία, ώστε να διασφαλιστεί πως ούτε το άρθρο 267 ΣΛΕΕ παρακάμπτεται, ούτε η ομοιομορφία του δικαίου της Ένωσης απειλείται. Αυτό θα μπορούσε να διασφαλιστεί μέσω μιας απλής διάταξης που θα καθορίζει ότι για θέματα δικαίου της Ένωσης που άπτονται των θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως αυτά απορρέουν από τον Χάρτη, προτεραιότητα για ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης θα έχει το ΔΕΕ. Η ρύθμιση αυτή θα μπορούσε να διευκρινιστεί ανάμεσα στα δυο Δικαστήρια, αν και ενδεχομένως θα ήταν καλύτερα

⁵³ Sionaidh Douglas-Scott, “The EU and Human Rights after the Treaty of Lisbon”, *Human Rights Law Review*, 11:4(2011), 645-682, σελ. 663

⁵⁴ Paul Gragl, *The Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights*, (Hart Publishing 2013) Oxford and Portland, Oregon, σελ. 85

⁵⁵ Martin Kuijjer, “The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession”, *The International Journal of Human Rights* (2020), σελ. 1004

να αποδεχτεί το ΔΕΕ ότι για προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν τον Χάρτη, εφόσον ο ίδιος στηρίζεται στις διατάξεις της ΕΣΔΑ, είναι καλύτερο να απαντά το Δικαστήριο που εξειδικεύεται στα θεμελιώδη δικαιώματα.

Αντίθετα όμως, αυτή η ρητή πεποίθηση του ΔΕΕ ότι υπάρχει ορατός κίνδυνος για το δίκαιο της Ένωσης σε περίπτωση προσχώρησης, αφήνει να νοηθεί ότι δεν υπάρχει η εμπιστοσύνη προς τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών να τηρούν τις υποχρεώσεις τους με βάση τις Συνθήκες, γεγονός που αντιτίθεται στην καλά θεμελιωμένη αρχή της Ένωσης, σε σχέση με την αμοιβαία εμπιστοσύνη.⁵⁶

Επομένως, προκύπτει από τα ανωτέρω, ότι η προσέγγιση του ΔΕΕ σε σχέση με το 16ο Πρωτόκολλο, δεν ευνοεί ένα γνήσιο διάλογο μεταξύ δυο υπερεθνικών δικαστηρίων, αντίθετα, συμπεριφέρεται με εσωστρέφεια για λόγους που μάλλον αφορούν την επιθυμία του ΔΕΕ να μην ελέγχεται από ένα άλλο, εξωτερικό όργανο. Το σκεπτικό αυτό δεν στερείται λογικής. Αντίθετα, κερδίζει έδαφος, ειδικά λαμβάνοντας υπόψη ότι κατά το στάδιο της γνωμοδότησης, η διασφάλιση της αποκλειστικής δικαιοδοσίας του ΔΕΕ να αποφασίζει επί ζητημάτων, το απασχόλησε πολύ περισσότερο, παρά από την διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ειδικά λαμβάνοντας υπόψη το μακροπρόθεσμο ευρωπαϊκό μέλλον αλλά και την επίλυση ενός κενού που πρόκυψε χρόνια από το κοινοτικό δίκαιο όσον αφορά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.⁵⁷

Δεδομένου ότι έχει γίνει εκτενής αναφορά στον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής μέχρι αυτό το στάδιο, είναι σημαντικό να εξηγηθούν περαιτέρω η λειτουργία του, τα χαρακτηριστικά του και ο σκοπός που εξυπηρετεί.

⁵⁶ Piet Eeckhout, “Opinion 2/13 on EU Accession to the ECHR and judicial dialogue: Autonomy or Autarky?” (2015) 38 Fordham Int'l LJ 955, σελ. 972

⁵⁷ Martin Kuijjer, “The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession”, The International Journal of Human Rights (2020), σελ. 1004

ΠΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ

Ορισμός και χαρακτηριστικά

Η διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής απορρέει από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ (το αντίστοιχο άρθρο 177 Συνθήκη ΕΟΚ), σύμφωνα με το οποίο, το ΔΕΕ, είναι το αρμόδιο Δικαστήριο για να αποφαιίνεται επί ερωτημάτων που αφορούν την ερμηνεία των Συνθηκών καθώς και της ερμηνείας αποφάσεων και πράξεων των οργάνων της Ένωσης.⁵⁸ Για σκοπούς της παρούσας μελέτης, έμφαση θα δοθεί στις προδικαστικές παραπομπές που αφορούν αποκλειστικά την ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου.

Ο μηχανισμός της προδικαστικής παραπομπής αποτελούσε έκτοτε ένα εκ των σημαντικότερων θεσμών του κοινοτικού δικαίου και έχει χαρακτηριστεί ως ο «ακρογωνιαίος λίθος» του δικαιοδοτικού συστήματος της Ένωσης.⁵⁹ Τούτο διότι, καθιερώνει τον διάλογο σε επίπεδο δικαιοδοτικών οργάνων, μεταξύ του ΔΕΕ και των εθνικών δικαστηρίων των κρατών μελών, διασφαλίζοντας την ενότητα της ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης την ομοιογένεια στην εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου.⁶⁰ Στην αντίθετη περίπτωση, εάν τα εθνικά δικαστήρια δεν λάμβαναν καθοδήγηση από το ΔΕΕ, θα υπήρχε ο κίνδυνος να υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες σε κάθε εθνική έννομη τάξη για την ίδια κοινοτική διάταξη,⁶¹ γεγονός που απειλεί τα χαρακτηριστικά της Ένωσης.

Η προδικαστική παραπομπή αποτελεί το μέσο διαλόγου μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ.⁶² Δεν είναι τυχαίο που χρησιμοποιείται η λέξη «διάλογος». Αφενός, η παραπομπή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ δεν είναι έφεση υπό μανδύα, ούτε αποτελεί ένδικο μέσο στα χέρια ενός διαδίκου.⁶³

⁵⁸ 267 ΣΛΕΕ

⁵⁹ Γνωμοδότηση 2/13, σκέψη 176

⁶⁰ Γνωμοδότηση 2/13, σκέψη 176

⁶¹ Morten Broberg and Niels Fenger, *When are national courts obliged to refer questions?*, 3rd edition (OUP 2021), σελ. 202

⁶² Julie Dickson, Pavlos Eleftheriadis, *Philosophical Foundations of European Union Law*, (OUP 2012) σελ. 118 και εκεί παραπομπές

⁶³ Paul Graig and Grainne De Burca, *EU Law: Text, Cases and Materials*, 7th edition, (OUP 2020), σελ. 496

Αντίθετα, τα εθνικά δικαστήρια όταν προκύπτουν ενώπιον τους ερμηνευτικά ζητήματα ουσιαστικής σημασίας για την έκβαση της υπόθεσης ή χρειάζονται καθοδήγηση λόγω ανεπαρκούς ερμηνείας ή ελλειπούς διευκρίνισης στην υφιστάμενη νομολογία του ΔΕΕ, τότε, δύνανται να παραπέμπουν στο ΔΕΕ ερμηνευτικά ζητήματα που προκύπτουν ενώπιον τους, πριν την έκδοση της δικής τους απόφασης.⁶⁴ Αν και η παραπομπή στο ΔΕΕ για τα εθνικά δικαστήρια είναι δυνητικής φύσεως, το εδάφιο 3 του άρθρου 267 ΣΛΕΕ καθιερώνει υποχρέωση, αφού όταν ανακύπτει ζήτημα ερμηνείας ενώπιον εθνικού δικαστηρίου ενός κράτους μέλους, οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε άλλο ένδικο μέσο, τότε η παραπομπή του ερμηνευτικού ζητήματος στο ΔΕΕ παύει να είναι δυνητική και μετατρέπεται σε υποχρεωτική.

Η σημαντικότητα του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής έγκειται στο γεγονός ότι το άρθρο 267 ΣΛΕΕ αποτελεί το μέσο να ελεγχθεί η εγκυρότητα μιας πράξης της Ένωσης και το κατά πόσο αυτή είναι συμβατή με το κοινοτικό δίκαιο,⁶⁵ ενώ παράλληλα, αποτελεί το ένδικο μέσο για να ζητηθεί από τα εθνικά δικαστήρια, καθοδήγηση σε ότι αφορά την ερμηνεία των κοινοτικών διατάξεων από το ΔΕΕ. Ταυτόχρονα, αποτελεί εμμέσως, το μέσο του ιδιώτη να προσφύγει ενώπιον του ΔΕΕ. Αναγνωρίζεται ότι με βάση το άρθρο 263(4) ΣΛΕΕ, οι ιδιώτες έχουν την επιλογή απευθείας προσφυγής στο ΔΕΕ, αλλά λόγω των πολύ αυστηρών κριτηρίων που έχουν τεθεί από το ίδιο το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, η δυνατότητα αυτή, περιορίζεται σημαντικά. Καθίσταται επομένως, η διαδικασία του άρθρου 267 ΣΛΕΕ η αμεσότερη διαδικασία για πρόσβαση και προσφυγή ενός ιδιώτη ενώπιον του ΔΕΕ.

Αν και εκ φύσεως της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής, αποτελεί τον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και ΔΕΕ, εντούτοις, η απάντηση του ΔΕΕ θα επηρεάσει άμεσα τον ιδιώτη διάδικο. Ταυτόχρονα, η σημαντικότητα των προδικαστικών ερωτημάτων έχει ουσιαστικό αντίκτυπο στην νομολογία του κοινοτικού δικαίου. Τούτο διότι, ο μηχανισμός της προδικαστικής παραπομπής έδωσε την δυνατότητα στο ΔΕΕ να επιληφθεί υποθέσεις όπως είναι η *Van Gend en*

⁶⁴ Συστάσεις προς τα εθνικά δικαστήρια, σχετικές με την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων (2016/C 439/01), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 25.11.2016

⁶⁵ Paul Graig and Grainne De Burca, *EU Law: Text, Cases and Materials*, 7th edition, (OUP 2020), σελ. 497

*Loos*⁶⁶ και η *Costa v. ENEL*⁶⁷, από τις οποίες απορρέουν τα θεμέλια του νομικού συστήματος της Ένωσης.⁶⁸

Η επιτυχία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής εξαρτάται από την προθυμία των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλουν αφενός ερωτήματα προς το ΔΕΕ εκεί όπου χρειάζεται και αφετέρου, να εφαρμόζουν με συνέπεια τις απαντήσεις του ΔΕΕ.⁶⁹

Εξαιρέσεις στην υποχρέωση για παραπομπή, στις περιπτώσεις που άπτονται της ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης

Αν και το άρθρο 267(3) ΣΛΕΕ καθορίζει ρητά την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων, των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε άλλο ένδικο μέσο να προβαίνουν σε παραπομπές στο Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, εντούτοις, το ίδιο το Δικαστήριο μέσα από την νομολογία του, έχει καθορίσει τις περιπτώσεις που τέτοια υποχρέωση αναστέλλεται.

Τα κριτήρια που πρέπει να εξετάζονται από το εθνικό δικαστήριο, ώστε να αποφασίσει κατά πόσο το ερμηνευτικό ζήτημα χρήζει διευκρίνισης από το ΔΕΕ, τέθηκαν στην υπόθεση *Cilfit*⁷⁰. Στην εν λόγω υπόθεση, το ΔΕΕ έθεσε επί τάπητος τις περιπτώσεις, σύμφωνα με τις οποίες το εθνικό δικαστήριο δύναται να αξιολογήσει και να αποφανθεί ότι τέτοια παραπομπή δεν είναι αναγκαία: (α) όταν η απόφαση επί ενός ζητήματος που αφορά το δίκαιο της ένωσης, δεν είναι ουσιαστικής φύσης για την έκδοση της δικής του απόφασης, (β) η σχετική διάταξη έχει ήδη ερμηνευθεί από το Δικαστήριο και (γ) η ορθή ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου είναι τόσο προφανής, ώστε να μην αφήνει περιθώριο για καμιά εύλογη αμφιβολία (reasonable doubt) ως προς την εφαρμογή του (γνωστό και ως δόγμα του *acte clair*).

⁶⁶ C-26/62 *Van Gend en Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, EU:C:1963:1

⁶⁷ C-6/64 *Costa v. ENEL*, EU:C:1964:66

⁶⁸ Jasper Krommendijk, “It takes two to tango: The preliminary reference dance between the Court of Justice of the European Union and National Courts”, *European Papers*, Vol. 5, 2020, 2, σελ. 746

⁶⁹ Antony Arnall, “Cilfit on Trial?”, *REALaw.blog*, ημ. 26/11/2021, <https://realaw.blog/2021/11/26/cilfit-on-trial-by-anthony-arnall/> last access 27/11/2021

⁷⁰ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335

Τα κριτήρια αυτά πρέπει να εξετάζονται υπό το φως του ίδιου του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και του σκοπού που καλείται να εκπληρώσει, ο οποίος δεν είναι άλλος από την ομοιογένεια και την ορθή εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια.⁷¹

Μελετώντας αποσπασματικά την νομολογία της *Cilfit* και ιδιαίτερα, πριν την εξέλιξη της πρόσφατης νομολογίας του ΕΔΑΔ (στην οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά κατωτέρω), θα μπορούσε κανείς να πει ότι το ΔΕΕ δεν μπορούσε να αναγκάσει ευθέως τα εθνικά Δικαστήρια να αποστείλουν προδικαστικά ερωτήματα, καθότι ο εθνικός δικαστής, βασιζόμενος σε ένα εκ των κριτηρίων *Cilfit*, θα μπορούσε να αποστεί αυτής της υποχρέωσης.

Σε αυτή την περίπτωση, όταν δηλαδή το εθνικό Δικαστήριο, παραλείπει να εκπληρώσει την υποχρέωση του για αποστολή προδικαστικού ερωτήματος, τότε οι πιθανές συνέπειες μη τήρησης αυτής της υποχρέωσης είναι δυο: αφενός, η κίνηση διαδικασίας επί παραβάσει από την Επιτροπή εναντίον του κράτους μέλους⁷² και αφετέρου, κυρώσεις σε εθνικό επίπεδο λόγω αστικής ευθύνης, αφού καταδειχθεί ότι η παράλειψη αποστολής προδικαστικού ερωτήματος προκάλεσε ζημιά στον ιδιώτη.⁷³

Σε αυτό το σημείο, αν και αναγνωρίζονται οι ελλείψεις που διαπιστώνονται στην αποτελεσματικότητα των προαναφερόμενων ένδικων μέσων, το ζήτημα δεν θα αναλυθεί περαιτέρω, αρκεί μόνο να σημειωθεί ότι στην υπόθεση *Köbler*⁷⁴ το ΔΕΕ αναγνώρισε την δυνατότητα να θεμελιωθεί αστική ευθύνη ενός κράτους μέλους σε περίπτωση που παραλείπει να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, διαπιστώνοντας ότι τέτοια παράλειψη μπορεί να συνιστά αυτοτελή παραβίαση του κοινοτικού δικαίου.

⁷¹ C-2/06 *Kempter v Hauptzollamt Hamburg-Jonas*, EU:C:2008:78, σκέψη 41

⁷² σχετική είναι η πρόσφατη υπόθεση C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811

⁷³ Ευγενία Πρεβεδούρου, “Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8^{ης} Απριλίου, 17120/09 *Dhabi* κατά Ιταλίας)” ΔιΔικ 2/2015 (27), σελ. 162

⁷⁴ C-224/01, *Gerhard Köbler v Republik Österreich*, EU:C:2003:513

Κριτήρια *Cilfit* και Ανάγκη για Αναθεώρηση

Αν και η υπόθεση *Cilfit* παρείχε για πολλά χρόνια καθοδήγηση για τους λόγους που τα εθνικά δικαστήρια δικαιούνται να αρνηθούν να υποβάλουν ερώτημα, εντούτοις, με την πάροδο του χρόνου, διαπιστώθηκαν προβληματικά σημεία στα κριτήρια *Cilfit* και δόθηκε το έναυσμα για συζήτηση γύρω από την ανάγκη αναθεώρησης των κριτηρίων.

Το ΔΕΕ έχει γίνει αρκετές φορές αποδέκτης κριτικής, τόσο από ακαδημαϊκούς, όσο και από Γενικούς Εισαγγελείς σε σχέση με τις αυστηρές προϋποθέσεις που θέτει η νομολογία του ΔΕΕ σε σχέση με την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να παραπέμπουν προδικαστικά ερωτήματα.⁷⁵ Τα κριτήρια *Cilfit* έχουν χαρακτηριστεί ως ασαφή και ενώ ταυτόχρονα είναι τόσο εξαντλητικά και δύσκολο να τηρηθούν, που ίσως όλα τα Ανώτατα Δικαστήρια της Ένωσης έχουν παραβιάσει κατά καιρούς το άρθρο 267 ΣΛΕΕ εδάφιο 3.⁷⁶

Μεγαλύτερο μέρος της κριτικής αφορά το δόγμα του *acte clair*, το οποίο επικρίνεται για δύο βασικά σημεία: πρώτον, το μη εφικτό της πρακτικής εφαρμογής του δόγματος και δεύτερον, την υπερβολική αυστηρότητά του. Σύμφωνα με την νομολογία *Cilfit*, ένα εθνικό δικαστήριο εξαιρείται της υποχρέωσής του να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα όταν η απάντηση στο ερώτημα είναι τόσο προφανής, που δεν αφήνει χώρο για *εύλογη αμφιβολία* ότι μπορεί να ισχύει άλλη ερμηνεία. Εντούτοις, υπάρχουν περαιτέρω νομολογιακοί κανόνες που πρέπει να εφαρμόζονται για να διαπιστωθεί *acte clair*. Συγκεκριμένα, τα εθνικά δικαστήρια δεν πρέπει να αρκούνται στην προφανή ερμηνεία της κοινοτικής διάταξης αλλά θα πρέπει να πείθονται ότι η ερμηνεία είναι εξίσου προφανής και στα εθνικά δικαστήρια των άλλων κρατών μελών αλλά και για το ΔΕΕ.⁷⁷

Περαιτέρω και λόγω της ιδιομορφίας της έννομης τάξης της Ένωσης και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της, το ΔΕΕ κατά την νομολογία *Cilfit*, προκαθόρισε ότι λόγω των

⁷⁵ Morten Broberg and Niels Fenger, “When are national courts obliged to refer questions?”, 3rd edition (OUP 2021), σελ. 213

⁷⁶ Daniel Sarmiento, “Final courts’ obligations to refer questions: the CJEU clarifies CILFIT”, EU Law Analysis Blog, 13/09/2015, <http://eulawanalysis.blogspot.com/2015/09/final-courts-obligations-to-refer.html> last access: 02/12/2021

⁷⁷ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335, σκέψη 16

διαφορετικών γλωσσικών αποδόσεων που υπάρχουν εντός της κοινοτικής έννομης τάξης, η ερμηνεία μιας κοινοτικής διάταξης προϋποθέτει από τα εθνικά δικαστήρια όπως προβαίνουν σε σύγκριση των γλωσσικών αποδόσεων, για να καταλήξουν σε *acte clair*.⁷⁸

Ταυτόχρονα, το ΔΕΕ θέτει την προϋπόθεση ότι κάθε διάταξη του κοινοτικού δικαίου πρέπει να εντάσσεται να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης στο σύνολό της, έχοντας υπόψη τους στόχους της Ένωσης και στο καθεστώς που η Ένωση έχει κατά τον χρόνο εφαρμογής της εν λόγω διάταξης.⁷⁹

Δεν είναι παράλογη η τοποθέτηση ότι το δόγμα *acte clair* δεν βρίσκει έρεισμα σε πρακτική εφαρμογή. Από την μια, το εθνικό δικαστήριο πρέπει να διασφαλίσει ότι το υπό εξέταση ζήτημα είναι εξίσου σαφές και σε άλλους εθνικούς δικαστές άλλων κρατών μελών, λαμβάνοντας υπόψη τόσες διαφορετικές γλωσσικές αποδόσεις, την ιδιόμορφη ορολογία του δικαίου της Ένωσης, καθώς και τους στόχους της Ένωσης και την υφιστάμενη εξέλιξη του κοινοτικού δικαίου. Επομένως, όπως έχει λεχθεί επανειλημμένα, για να καταλήξει ένας εθνικός δικαστής ότι μια διάταξη του δικαίου της Ένωσης είναι *acte clair*, αποτελεί ηράκλειο άθλο⁸⁰ ή ακόμα ότι η πιθανότητα είναι εξίσου η ίδια με το να συναντήσει έναν μονόκερο.⁸¹

Οι προαναφερόμενοι νομολογιακοί κανόνες έχουν επιδεχτεί κριτικής, με αποτέλεσμα, το ΔΕΕ να εκδώσει δυο αποφάσεις, οι οποίες άνοιξαν τον δρόμο για απλοποίηση των αυστηρών νομολογιακών κανόνων που αφορούν την προφανή ερμηνεία κοινοτικής διάταξης και του δόγματος *acte clair*.

Η πρώτη απόφαση ήταν η υπόθεση *X and van Dijk*⁸² στην οποία, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ολλανδίας παρέπεμψε στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα, για το κατά πόσο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως *acte clair* μια διάταξη, εάν άλλο δικαστήριο κατώτερης δικαιοδοσίας, έχει ζητήσει την έκδοση προδικαστικής απόφασης για το ίδιο ακριβώς νομικό ζήτημα. Το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι

⁷⁸ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335, σκέψη 18

⁷⁹ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335, σκέψη 20

⁸⁰ Jasaron Bajwa, “Grow Up!”: Rethinking the Preliminary Reference Procedure from the Perspective of Maturity”, *LSE Law Review* (2020), σελ. 81

⁸¹ Γνώμη Γενικού Εισαγγελέα Wahl, C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564, σκέψη 62

⁸² C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564

ένα δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας πρέπει να λαμβάνει υπόψη ότι εκκρεμεί προδικαστικό ερώτημα από κατώτερο δικαστήριο αλλά το γεγονός αυτό, δεν το εμποδίζει να εξετάσει την υπόθεση με βάση τα κριτήρια *Cilfit* και αν κρίνει ορθό, να καταλήξει σε *acte clair*.⁸³ Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο έκρινε ότι παρόλο που ένα δικαστήριο αναζητεί καθοδήγηση για την ερμηνεία μιας κοινοτικής διάταξης, αυτό δεν σημαίνει ότι ένα δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας δεν μπορεί να εφαρμόσει *acte clair* σε ζήτημα της ίδιας φύσης.

Η τοποθέτηση του ΔΕΕ αποτελεί σημαντική εξέλιξη για το δόγμα *acte clair* και τούτο διότι τα εθνικά δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας, δεν δεσμεύονται από προδικαστικά ερωτήματα που εκκρεμούν ενώπιον του ΔΕΕ από άλλο δικαστήριο. Ταυτόχρονα, φαίνεται από το σκεπτικό του ΔΕΕ η απόφαση να αποδεσμεύσει τα εθνικά δικαστήρια από τους αυστηρούς νομολογιακούς κανόνες και να χαλαρώνει τα κριτήρια *Cilfit* σε σχέση με το δόγμα *acte clair* και ειδικότερα από τον κανόνα που προνοεί ότι τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να καταφεύγουν στο σκεπτικό άλλων εθνικών δικαστηρίων. Αυτό επιτεύχθηκε μέσα από το σκεπτικό του ΔΕΕ ότι επειδή ένα άλλο εθνικό δικαστήριο αποφάνθηκε διαφορετικά για μια κοινοτική διάταξη ή υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα, αυτό δεν μειώνει την δυνατότητα του δικαστηρίου τελευταίας δικαιοδοσίας να καταλήξει ότι το ζήτημα είναι ξεκάθαρο και υπάρχει *acte clair*.⁸⁴

Την ίδια μέρα με την έκδοση της *X and van Dijk*⁸⁵ το ΔΕΕ εξέδωσε την υπόθεση *Ferreira da Silva*⁸⁶. Η εν λόγω απόφαση έχει χαρακτηριστεί ως απόφαση – ορόσημο. Τούτο διότι, ήταν η πρώτη απόφαση μετά από μισό αιώνα⁸⁷ που το ΔΕΕ παραδέχτηκε ότι στην υπό κρίση περίπτωση, η παράλειψη του εθνικού δικαστηρίου τελευταίας δικαιοδοσίας να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, συνιστά παραβίαση του καθήκοντος του, το οποίο απορρέει από το άρθρο 267 (3) ΣΛΕΕ. Σαφώς, το ζήτημα ευθύνης κράτους μέλους για παραβάσεις υποχρεώσεων των κρατών μελών με βάση τις Συνθήκες καθορίζεται και από προηγούμενη νομολογία⁸⁸ του ΔΕΕ, η οποία

⁸³ C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564, σκέψεις 52-63

⁸⁴ C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564; Jasper Krommendijk, “The highest Dutch courts and the preliminary ruling procedure: Critically obedient interlocutors of the Court of Justice”, *Eur Law J.* 2019;25:394–415, σελ. 397

⁸⁵ C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564

⁸⁶ C-160/14, *Ferreira da Silva e Brito and Others κατά Estado português*, EU:C:2015:565

⁸⁷ Agne Limante, “Recent Developments in the Acte Clair Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 54, no. 6, 2016, pp. 1384-1397, p. 1391

⁸⁸ C-224/01, *Gerhard Köbler v Republik Österreich*, EU:C:2003:513

έχει εξελιχθεί ακόμα περισσότερο μετά την *Επιτροπή κατά Γαλλίας*⁸⁹, εντούτοις, σε εκείνο το στάδιο, αποτελούσε σημαντική εξέλιξη.

Στην εν λόγω απόφαση, το ανώτερο εθνικό Δικαστήριο κατέληξε ότι επειδή ένα κατώτερο δικαστήριο έχει ερμηνεύσει μια κοινοτική διάταξη με ένα συγκεκριμένο τρόπο, αυτό από μόνο του, δεν εμποδίζει ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας να καταλήξει σε διαφορετική ερμηνεία της διάταξης αυτής, η οποία σύμφωνα με το δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας είναι τόσο προφανής που δεν υπάρχει εύλογη αμφιβολία διαφορετικής ερμηνείας.⁹⁰ Αν και σαν θεωρία, προσομοιάζει με την κατάληξη του ΔΕΕ στην απόφαση *X and van Dijk*⁹¹, εντούτοις, το ζήτημα προσεγγίστηκε από διαφορετική σκοπιά.

Σύμφωνα με το ΔΕΕ, το υπό κρίση ερώτημα έχει προκαλέσει μεγάλη αβεβαιότητα σε πολλά εθνικά δικαστήρια, πράγμα που όχι μόνο δείχνει ότι υπάρχουν δυσκολίες ερμηνείας, αλλά και ότι υπάρχει κίνδυνος αποκλίσεων στις δικαστικές αποφάσεις εντός των εθνικών δικαστηρίων της Ένωσης.⁹² Κατά συνέπεια, το γεγονός ότι υπάρχουν συχνά δυσκολίες κατά την ερμηνεία μιας συγκεκριμένης διάταξης σε διάφορα κράτη μέλη και ότι υπάρχουν αντικρουόμενες νομολογίες συνεπάγεται ότι ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας πρέπει συμμορφωθεί με την υποχρέωσή του να υποβάλει παραπομπή στο Δικαστήριο, προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος εσφαλμένης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης.⁹³ Η τοποθέτηση αυτή του ΔΕΕ έχει ερμηνευθεί ως «βελτιστοποίηση» των κριτηρίων *Cilfit* από το ΔΕΕ και συγκεκριμένα του δόγματος *acte clair*. Τούτο διότι, δόθηκε από το ΔΕΕ η καθοδήγηση ότι όταν υπάρχουν αντιφατικές νομολογίες ανάμεσα σε εθνικά δικαστήρια και διαπιστώνονται δυσκολίες στην ερμηνεία κοινοτικών διατάξεων, τότε το εθνικό δικαστήριο δεν μπορεί να παρεκκλίνει από την υποχρέωση του να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, γεγονός που αποτελεί «συγκεκριμενοποίηση» των συστατικών στοιχείων του *acte clair*.

⁸⁹ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811

⁹⁰ C-160/14, *Ferreira da Silva e Brito and Others κατά Estado português*, EU:C:2015:565, σκέψη 42

⁹¹ C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564

⁹² C-160/14, *Ferreira da Silva e Brito and Others κατά Estado português*, EU:C:2015:565, σκέψη 43

⁹³ C-160/14, *Ferreira da Silva e Brito and Others κατά Estado português*, EU:C:2015:565, σκέψη 44

Η τοποθέτηση αυτή του ΔΕΕ, δεν είναι παράλογη. Από την στιγμή που ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας διαπιστώνει ότι ένα κατώτερο δικαστήριο δίνει διαφορετική ερμηνεία σε μια κοινοτική διάταξη, δεν δύναται να καταλήγει ότι σε σχέση με την υπό κρίση διάταξη, δεν υπάρχει άλλη εύλογη ερμηνεία. Η άλλη εύλογη ερμηνεία ήταν υπόψη του εθνικού δικαστηρίου τελευταίας δικαιοδοσίας, γεγονός που δεν του επιτρέπει να καταλήγει σε *acte clair*, αντίθετα, καθιστά την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος αναγκαία.

Αν και μετά την νομολογία του ΔΕΕ στις υποθέσεις *X and van Dijk*⁹⁴ και *Ferreira da Silva*⁹⁵, φαίνεται ότι κάποιοι νομολογιακοί κανόνες έχουν ελαστικοποιηθεί, εντούτοις, τα προβλήματα δεν έχουν εξομαλυνθεί πλήρως, καθιστώντας αναγκαία την αναθεώρηση των κριτηρίων *Cilfit*.

Την ανάγκη για τέτοια αναθεώρηση υποστήριξε ο Γενικός Εισαγγελέας Michal Bobek μέσα από τις προτάσεις του στις 15/04/2021 στα πλαίσια της υπόθεσης *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*⁹⁶, καθότι σύμφωνα με τον ίδιο, όλο το σύστημα της προδικαστικής παραπομπής λειτουργεί διότι στην πράξη κανείς δεν εφαρμόζει κατά γράμμα την απόφαση *Cilfit*.⁹⁷ Ο Γενικός Εισαγγελέας εύστοχα παρατήρησε ότι τα τρία κριτήρια που αποτελούν τους λόγους που επιτρέπουν στα εθνικά δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας να απέχουν της υποχρέωσης τους να αποστείλουν στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα αποτελούν «τα νερά του δικαίου της Ένωσης που δεν πρέπει να ταραχθούν».⁹⁸ Ταυτόχρονα εισηγήθηκε ότι η επανεξέταση των αρχών της *Cilfit* είναι αναγκαία στο παρόν στάδιο, για να αντικατοπτρίζονται αποτελεσματικά οι ανάγκες του σημερινού δικαστικού συστήματος του δικαίου της Ένωσης και να μπορούν να εφαρμοστούν στην πράξη.⁹⁹

Πριν την διατύπωση των εισηγήσεων του Γενικού Εισαγγελέα για αναθεώρηση, ο ίδιος προέβη στην διαπίστωση κάποιων προβληματικών σημείων που έχουν προκύψει κατά την διάρκεια των

⁹⁴ C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564

⁹⁵ C-160/14, *Ferreira da Silva e Brito and Others κατά Estado português*, EU:C:2015:565

⁹⁶ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799

⁹⁷ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 2

⁹⁸ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 2

⁹⁹ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 3

χρόνων με βάση τις αρχές της *Cilfit*. Βασικότερο πρόβλημα στα κριτήρια *Cilfit* κατά τον Γενικό Εισαγγελέα, είναι αυτό του *acte clair*, ότι δηλαδή η ερμηνεία μιας διάταξης ήταν τόσο προφανής, ώστε δεν αφήνει περιθώρια ερμηνευτικής αμφιβολίας (*reasonable doubt*) και συνεπώς δεν απαιτούνταν προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο.¹⁰⁰ Κατά την νομολογία *Cilfit*, η κοινοτική νομοθεσία έχει συνταχθεί σε πολλές γλώσσες και ότι οι διαφορετικές γλωσσικές αποδόσεις είναι όλες εξίσου αυθεντικές, ως αποτέλεσμα, να απαιτείται από το δικαστήριο η εξέταση και η σύγκριση διαφορετικών γλωσσικών αποδόσεων σε σχέση με μια διάταξη, για να διαπιστωθεί η σημασία και/ή η ερμηνεία της.¹⁰¹

Κατά τον Γενικό Εισαγγελέα, η απόφαση *Cilfit* επικεντρώνεται στο στοιχείο της εύλογης αμφιβολίας, στοιχείο όμως που σύμφωνα με τον ίδιο περιέχει υποκειμενικό χαρακτήρα. Τούτο διότι, εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να αξιολογήσει τις οποιεσδήποτε άλλες ερμηνείες που μπορούν να δοθούν σε μια κοινοτική διάταξη και να αποκλείσει οποιαδήποτε εννοιολογική εύλογη αμφιβολία, γεγονός που την κατατάσσει σε μη αντικειμενικό κριτήριο που να δικαιολογεί την παρέκκλιση από υποχρέωση που προκύπτει από τις Συνθήκες (επί του προκειμένου, η υποχρέωση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ εδάφιο 3 για τα εθνικά δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας).

Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να αντιπαραβάλουμε το σκεπτικό του ΕΔΑΔ σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Το ΕΔΑΔ, σε υποθέσεις που αφορούν την παράλειψη εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, την εξετάζει μέσα στο πλαίσιο της *Cilfit*. Όμως, αν και η *Cilfit* εισάγει για το στοιχείο του *acte clair*, το συστατικό της εύλογης αμφιβολίας, το ΕΔΑΔ επικεντρώνεται στην αιτιολογία του εθνικού δικαστηρίου και όχι στην ορθή εφαρμογή των κριτηρίων *Cilfit*.¹⁰² Με άλλα λόγια, το ΕΔΑΔ μελετά κατά πόσο το εθνικό δικαστήριο αιτιολόγησε επαρκώς την απόφαση του για μη παραπομπή προδικαστικού ερωτήματος, όμως δεν εμβαθύνει να εξετάσει εάν η κατ' ισχυρισμό περίπτωση *acte clair* άφηνε περιθώρια εύλογης αμφιβολίας για την ερμηνεία των κοινοτικών διατάξεων. Από αυτή την διαπίστωση του Bobek, προκύπτει ότι τα δυο υπερεθνικά δικαστήρια απασχολούνται από εντελώς διαφορετικά ζητήματα. Στην ζυγαριά της προδικαστικής παραπομπής, υπάρχει από την μια το Δικαστήριο του Στρασβούργου, το οποίο

¹⁰⁰C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335, σκέψη 3

¹⁰¹C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335, σκέψη 18

¹⁰² Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 109

ικανοποιείται εάν υπάρχουν επαρκώς αιτιολογημένοι λόγοι που οδήγησαν το εθνικό δικαστήριο στην απόφαση να μην υποβάλει προδικαστικό ερώτημα διασφαλίζοντας ότι δεν επηρεάστηκε το δικαίωμα του διαδίκου σε δίκαιη δίκη¹⁰³ και από την άλλη πλευρά της ζυγαριάς, υπάρχει το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, το οποίο επικεντρώνεται στην χρήση ενός εκ των κριτηρίων Cifit, με σκοπό να διασφαλίσει την ομοιογένεια στο κοινοτικό δίκαιο.

Πέρα από την αδυναμία του acte clair σε σχέση με την διαπίστωση εύλογης αμφιβολίας, το εν λόγω δόγμα υστερεί και αλλού, σύμφωνα με τον Bobek. Με βάση την Cifit, τα εθνικά δικαστήρια δεν έπρεπε μόνο να απευθύνονται στην νομολογία του ΔΕΕ για καθοδήγηση αλλά και να εμπλακούν σε γλωσσικές συγκρίσεις των κοινοτικών διατάξεων.¹⁰⁴ Δεδομένου, ότι πλέον υπάρχουν 24 επίσημες γλώσσες στην Ένωση, η σύγκριση των διαφορετικών γλωσσικών αποδόσεων που υπάρχουν εντός του ευρωπαϊκού χώρου, οδηγεί σε δυσανάλογη προσπάθεια από την πλευρά των εθνικών δικαστών να ισορροπήσουν καθιστώντας το δόγμα του acte clair ασαφές και αναποτελεσματικό.¹⁰⁵ Ενδεχομένως, με την υιοθέτηση της Cifit, το πρόβλημα των γλωσσικών συγκρίσεων να μην ήταν διακριτό, λόγω του ότι κατ' εκείνο τον χρόνο, οι επίσημες γλώσσες της Κοινότητας ήταν μόνο επτά.¹⁰⁶ Αποτελεί όμως παραδοξότητα, ότι το ΔΕΕ δεν αναφέρεται στην νομολογία του στις πιο συγκεκριμένες απαιτήσεις της Cifit, όπως είναι για παράδειγμα οι γλωσσικές συγκρίσεις.¹⁰⁷

Η εισήγηση του Γενικού Εισαγγελέα για την επίλυση της ασάφειας που δημιουργεί το δόγμα acte clair, ήταν η εφαρμογή ενός νέου τεστ για τα δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας, το οποίο ουσιαστικά θα διαφοροποιούσε την υποχρέωση για υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων. Αυτό το νέο τεστ θα συνίσταται από τρία συστατικά στοιχεία: Το πρώτο, είναι ότι τα εθνικά δικαστήρια θα είχαν την υποχρέωση να παραπέμπουν ερωτήματα που σχετίζονται με γενικά ή γενικεύσιμα ζητήματα ερμηνείας της Ένωσης. Με άλλα λόγια, θα έπρεπε το υπό εξέταση ερώτημα να αφορά

¹⁰³ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011

¹⁰⁴ Agne Limante, “Recent Developments in the Acte Clair Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach”, *JCMS* 2016 Volume 54. Number 6 pp. 1384–1397, σελ. 1387

¹⁰⁵ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 105

¹⁰⁶ Agne Limante, “Recent Developments in the Acte Clair Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach”, *JCMS* 2016 Volume 54. Number 6 pp. 1384–1397, σελ. 1387

¹⁰⁷ Agne Limante, “Recent Developments in the Acte Clair Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach”, *JCMS* 2016 Volume 54. Number 6 pp. 1384–1397, σελ. 1387

ένα γενικό και/ή επαναλαμβανόμενο ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, για να μπορεί να τεθεί ενώπιον του ΔΕΕ για απάντηση¹⁰⁸. Για να διαπιστώσει το εθνικό δικαστήριο εάν το ερώτημα που τίθεται ενώπιον του είναι γενικής ή γενικεύσιμης σημασίας, θα πρέπει να αναρωτηθεί εάν «ενδέχεται το ζήτημα που αντιμετωπίζει επί του παρόντος το δικαστήριο αυτό να ανακύψει εκ νέου, είτε ενώπιον του ίδιου δικαστηρίου είτε ενώπιον δικαστηρίων σε άλλα κράτη μέλη». ¹⁰⁹ Σε αυτή την περίπτωση, το εθνικό δικαστήριο θα πρέπει να απευθυνθεί στο ΔΕΕ, για να διασφαλίσει την ομοιόμορφη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου. Η εισήγηση του Γενικού Εισαγγελέα να απευθύνονται στο ΔΕΕ μόνο ερωτήματα γενικής ή γενικεύσιμης φύσεως, βασίζεται στο σκεπτικό ότι με αυτό τον τρόπο θα αποκλείονται τα πολύ περιοριστικά ή μεμονωμένα περιστατικά, τα οποία να μην μπορεί να εγείρουν ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, όμως δεν έχουν ευρύτερες συνέπειες και δεν αποτελούν καθοδήγηση σε μελλοντικές περιπτώσεις.¹¹⁰

Περαιτέρω, το δεύτερο συστατικό είναι το κατά πόσο το γενικό ή γενικεύσιμο ερώτημα μπορεί να ερμηνευτεί εύλογα με περισσότερους από έναν δυνατούς τρόπους και τρίτο, κατά πόσο η απάντηση στο υπό κρίση ερώτημα είναι αδύνατο να συναχθεί από την υφιστάμενη νομολογία του ΔΕΕ. Τότε, εάν συντρέχουν σωρευτικά οι τρεις αυτές προϋποθέσεις, το εθνικό Δικαστήριο θα υποχρεούται να αποστείλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα σε σχέση με το ενώπιον του ζήτημα.¹¹¹

Οι τρεις σωρευτικές προϋποθέσεις, θα λειτουργούσαν και αντίστροφα, σαν εξαιρέσεις. Δηλαδή, εάν είτε το ερώτημα δεν ήταν γενικό, ήταν μόνο ένας δυνατός τρόπος ερμηνείας υπήρχε για το ζήτημα ή απάντηση στο ερώτημα μπορούσε να συναχθεί από υφιστάμενη νομολογία του ΔΕΕ, τότε το εθνικό δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας, δεν θα είχε την υποχρέωση να παραπέμψει το ερώτημα στο ΔΕΕ.¹¹² Σε αυτή την περίπτωση όμως, το εθνικό δικαστήριο θα είχε την υποχρέωση

¹⁰⁸ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 134

¹⁰⁹ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 147

¹¹⁰ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 148

¹¹¹ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 134

¹¹² Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 135

να διευκρινίσει με τρόπο ξεκάθαρο, ποια από τις τρεις προϋποθέσεις απουσιάζει και η παραπομπή δεν είναι αναγκαία και να αιτιολογήσει τους λόγους που το οδήγησαν σε αυτή την απόφαση.¹¹³

Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ότι το ΔΕΕ δεν υιοθέτησε τις προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, καθότι το προτεινόμενο τεστ από την πλευρά του Bobek, μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εξίσου ασαφές και διαφορούμενο, με αποτέλεσμα να διαπιστώνεται η ίδια υποκειμενικότητα που προκύπτει από τα κριτήρια Cifit.¹¹⁴ Για παράδειγμα, θα προκαλούσε σύγχυση η έννοια του «γενικού ζητήματος», με αποτέλεσμα τα προβλήματα να παραμένουν.

Η ασάφεια όμως του προτεινόμενου τεστ δεν ήταν ο μοναδικός λόγος που το ΔΕΕ απέρριψε την εισήγηση του Γενικού Εισαγγελέα Bobek. Προκύπτει ότι ακόμα ένας λόγος που το ΔΕΕ επιμένει σε υφιστάμενα δόγματα του δικαίου της Ένωσης, οφείλεται στην αμφισβήτηση που δέχονται τα δόγματα αυτά, από δικαστήρια σε διάφορα κράτη μέλη. Γίνεται αντιληπτό ότι το ΔΕΕ διστάζει να διαφοροποιήσει σημαντικά κοινοτικά δόγματα, για να μην δοθεί εσφαλμένο μήνυμα στα κράτη μέλη που αμφισβητούν τους κοινοτικούς κανόνες και την υπεροχή του κοινοτικού δικαίου. Τέτοια περίπτωση αποτελούν τα εθνικά δικαστήρια της Πολωνίας, αφού για παράδειγμα πρόσφατα, όταν το ΔΕΕ επέβαλε προσωρινά μέτρα στην Πολωνία, το Πολωνικό Συνταγματικό Δικαστήριο εξέδωσε απόφαση με την οποία αναφέρει ότι τα μέτρα που επιβλήθηκαν από το ΔΕΕ, αντιτίθενται στο πολωνικό σύνταγμα, αγνοώντας τόσο την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου, αλλά και την δεσμευτικότητα των αποφάσεων του ΔΕΕ.¹¹⁵ Η ανησυχία του ΔΕΕ προκύπτει από το γεγονός ότι το ίδιο το Δικαστήριο, δεν επιθυμεί να δώσει την εντύπωση προς τις εθνικές έννομες τάξεις ότι έχουν τον χώρο να ακολουθήσουν τον δικό τους δρόμο, χωρίς να προσφεύγουν στα αρμόδια όργανα της Ένωσης και να ξεφεύγουν από το κοινοτικό νομικό πλαίσιο.¹¹⁶

¹¹³ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 135

¹¹⁴ Jasper Krommendijk, “Celebrating CILFIT while changing course, albeit slightly and subtly”, EU Law Live, 07/10/2021, σελ. 1

¹¹⁵ “Commission ‘deeply concerned’ by Polish Constitutional Tribunal ruling on interim measures”, EULawLive, 16/07/2021, <https://eulawlive.com/commission-deeply-concerned-by-polish-constitutional-tribunal-ruling-on-interim-measures/> last access 27/11/2021,

¹¹⁶ Jasper Krommendijk, “Celebrating CILFIT while changing course, albeit slightly and subtly”, EU Law Live, 07/10/2021, σελ. 1

Αν και το ΔΕΕ δεν επιδεικνύει την θέληση να διαφοροποιήσει υφιστάμενα δόγματα, εντούτοις, μέσα από την απόφασή του στην *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*¹¹⁷ προέβη σε δυο διαφοροποιήσεις, με στόχο την χαλάρωση των απαιτήσεων των εθνικών δικαστηρίων να καταλήξουν σε acte clair. Από την μια, το ΔΕΕ κατέληξε ότι τα εθνικά δικαστήρια, δεν είναι πλέον υποχρεωμένα να ανατρέχουν και να εξετάζουν όλες τις αυθεντικές γλωσσικές αποδόσεις που προσφέρει το δίκαιο της Ένωσης, όμως από την άλλη, δεν θα πρέπει να αρκестούν μόνο σε μια γλωσσική απόδοση,¹¹⁸ γεγονός που αποσυμφορίζει τον εθνικό δικαστή από το δυσανάλογο βάρος να εξετάσει πληθώρα γλωσσικών αποδόσεων. Περαιτέρω, το ΔΕΕ σε σχέση με το ζήτημα της εύλογης αμφιβολίας για την ύπαρξη εναλλακτικής ερμηνείας κατέληξε ότι το γεγονός και μόνο ότι μια διάταξη του δικαίου της ΕΕ μπορεί να ερμηνευθεί με άλλο τρόπο ή πολλούς άλλους τρόπους, δεν αρκεί για να θεωρηθεί ότι υπάρχει εύλογη αμφιβολία ως προς την ορθή ερμηνεία της διάταξης αυτής.¹¹⁹ Αντίθετα, τα εθνικά δικαστήρια θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη κατά την εξέταση της ενόπιον τους περίπτωσης, τον σκοπό της προδικαστικής διαδικασίας, αυτόν δηλαδή της ενιαίας και ομοιόμορφης ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου.¹²⁰

Έχει υποστηριχθεί ότι οι δυο αυτές διαφοροποιήσεις αποσκοπούν στο να βελτιώσουν τις προϋποθέσεις της Cifit, δίνοντας στα εθνικά δικαστήρια την δυνατότητα να ενεργούν πιο ανεξάρτητα και με καλή τη πίστη για ζητήματα που αφορούν την ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου.¹²¹ Αποτέλεσμα αυτών των δυο διαφοροποιήσεων, ήταν η εξέλιξη της προσέγγισης των εθνικών δικαστηρίων, όταν έχουν ενόπιον τους ζητήματα ερμηνείας, τα οποία κατατάσσουν σε acte clair. Για παράδειγμα, υπάρχουν Ολλανδοί δικαστές που υποστηρίζουν ότι δεν χρειάζεται να υποβληθεί προδικαστικό ερώτημα, όταν η απάντηση στο ερώτημα είναι 75% με 80% σαφής.¹²²

¹¹⁷ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799

¹¹⁸ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 44

¹¹⁹ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 48

¹²⁰ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 49

¹²¹ Jasper Krommendijk, “Celebrating CILFIT while changing course, albeit slightly and subtly”, EU Law Live, 07/10/2021, σελ. 2

¹²² Jasper Krommendijk, “The highest Dutch courts and the preliminary ruling procedure: Critically obedient interlocutors of the Court of Justice”, Eur Law J. 2019;25:394–415, σελ. 408

Προκύπτει από την τοποθέτηση των ολλανδών δικαστών, ότι τα εθνικά δικαστήρια έχουν μεγαλύτερη ευελιξία να αποφασίζουν κατά πόσο ένα ζήτημα είναι αρκετά σαφές. Ωστόσο, εκ πρώτης όψεως, η άποψη αυτή φαίνεται να ελλοχεύει κινδύνους, με μεγαλύτερο κίνδυνο αυτόν της δημιουργίας διαφορετικής νομολογίας σε κάθε εθνική έννομη τάξη και ουσιαστικό πλήγμα στο χαρακτηριστικό της ομοιομορφίας του ενωσιακού δικαίου. Τούτο διότι, εάν το ΔΕΕ επιτρέψει στα εθνικά δικαστήρια να αποφασίζουν με υποκειμενικότητα το ποσοστό σαφήνειας μιας διάταξης, τότε πολύ σύντομα θα οδηγηθούμε σε απομάκρυνση από τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής. Τα εθνικά δικαστήρια θα καταλήγουν ότι η ενώπιον τους διάταξη είναι «αρκετά σαφής» αντί «να μην αφήνει περιθώρια εύλογης αμφιβολίας» και σύντομα θα αναπτυχθεί διαφορετική νομολογία σε κάθε εθνική έννομη τάξη επί ζητημάτων που άπτονται του δικαίου της Ένωσης. Σε αυτή την περίπτωση, η διασφάλιση της ομοιομορφίας του δικαίου της Ένωσης και η αυτονομία του, συστατικά τα οποία το ΔΕΕ τοποθετεί στην υψηλότερη βαθμίδα της έννομης τάξης της ένωσης, πολύ σύντομα θα ανατραπούν, εκτροχιάζοντας όλη την φιλοσοφία της Ένωσης και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Όπως έχει ήδη προλογισθεί, το ΔΕΕ μελετώντας τα ενώπιον του προδικαστικά ερωτήματα, λαμβάνει πάντα υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που η Ένωση έχει σαν έννομη τάξη, γεγονός που δεν θα συμβαίνει πλέον, εάν τα εθνικά δικαστήρια παραλείπουν να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα.

Η αναθεώρηση των κριτηρίων Cifit δεν θα ήταν αναγκαία μόνο για την διασφάλιση της ομοιομορφίας του κοινοτικού δικαίου. Παράλληλα, με την αναθεώρηση των κριτηρίων Cifit και ειδικότερα του δόγματος *acte clair*, τα εθνικά δικαστήρια θα μπορούν να αξιολογούν με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα κατά πόσο ένα ερώτημα πρέπει να υποβληθεί ενώπιον του ΔΕΕ για ερμηνεία. Ορθότερη αξιολόγηση των ερωτημάτων που τίθονται ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων θα οδηγήσει σε περισσότερα ερωτήματα ουσίας ενώπιον του ΔΕΕ, είτε που δεν έχουν ήδη απαντηθεί από προηγούμενη νομολογία είτε που δεν είναι επαρκώς σαφή και κατ' επέκταση, τα ερωτήματα θα απαντούνται από το ΔΕΕ, διασφαλίζοντας και το δικαίωμα του διαδίκου να τυγχάνει δίκαιης δίκης με βάση το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ.

Το δόγμα του *acte clair* δεν ήταν το μόνο αδύναμο σημείο των κριτηρίων Cifit που έθεσε ο Γενικός Εισαγγελέας Bobek.

Ένδικα μέσα

Ανάμεσα σε άλλα, ο Γενικός Εισαγγελέας στις προτάσεις του αναγνώρισε ότι ακόμα ένας λόγος που η απόφαση Cilfit χρήζει επανεξέτασης, είναι επειδή τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση αυτή, δεν συνδέονται με τα ένδικα μέσα που διαθέτει το δίκαιο της Ένωσης για να επιβάλει την υποχρέωση υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων.¹²³ Σύμφωνα με τον Γενικό Εισαγγελέα, ο λόγος που δεν προβλέπεται ένδικο μέσο προς τους πολίτες της Ένωσης, το οποίο οι ίδιοι μπορούν να χρησιμοποιήσουν, εάν θεωρήσουν ότι έχει προσβληθεί το δικαίωμά τους να παραπεμφθεί προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, είναι λόγω της ιδιαίτερης έμφασης που το ΔΕΕ δίνει στο καθεστώς που αφορά την προδικαστική παραπομπή, ότι δηλαδή το άρθρο 267 ΣΛΕΕ δεν αποτελεί ένδικο μέσο στα χέρια των διαδίκων και επομένως, δεν έχουν το αυτοδικαίως το δικαίωμα να υποβάλουν αίτημα για προδικαστική απόφαση.¹²⁴

Ο Γενικός Εισαγγελέας προέβη στην πιο πάνω παρατήρηση, έχοντας υπόψη την νομολογία του ΕΔΑΔ μέχρι εκείνο το στάδιο. Διαπιστώνεται η ανησυχία του Γενικού Εισαγγελέως ότι δεν υπάρχει ένδικο μέσο άμεσης προσφυγής στο ΔΕΕ, εάν το εθνικό δικαστήριο αρνηθεί να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, εντούτοις, πλέον η δυνατότητα αυτή παρέχεται ενώπιον του ΕΔΑΔ με απευθείας προσφυγή από τον διάδικο εναντίον του κράτους μέλους¹²⁵ στο οποίο διαπράχθηκε η παράβαση, αφού μετά την *Dhahbi*¹²⁶, το δικαίωμα στην δίκαιη δίκη είναι σύμφυτο με το δικαίωμα του διαδίκου να παραπεμφθεί η υπόθεσή του ενώπιον του ΔΕΕ.

Περαιτέρω, αν και δεν υπάρχει ένδικο μέσο άμεσης προσφυγής στο ΔΕΕ από ιδιώτη λόγω παράλειψης του εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει ερώτημα, ο Γενικός Εισαγγελέας προβαίνει σε αξιολόγηση των υφιστάμενων ένδικων μέσων που παρέχει το δίκαιο της Ένωσης, αυτό της κρατική ευθύνης και της διαδικασίας επί παραβάσει. Για το ζήτημα της κρατικής ευθύνης, ο Γενικός Εισαγγελέας αναγνωρίζει το προβληματικό σημείο της διαδικασίας και την

¹²³Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, ΕΥ:C:2021:291, σκέψη 111

¹²⁴Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, ΕΥ:C:2021:291, σκέψη 112

¹²⁵Νοουμένου ότι το κράτος είναι συμβαλλόμενο μέρος στην ΕΣΔΑ

¹²⁶*Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

αποτελεσματικότητα αυτής, καθότι επειδή το άρθρο 267, τρίτο εδάφιο ΣΛΕΕ δεν αποτελεί κανόνα «που αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες», η παράλειψη υποβολής προδικαστικής παραπομπής δεν μπορεί, από μόνη της να οδηγεί σε θεμελίωση κρατικής ευθύνης.¹²⁷

Ο Γενικός Εισαγγελέας δεν είναι ο μόνος υποστηρικτής αυτής της άποψης. Έχει υποστηριχθεί από πολύ νωρίτερα, ότι τα κριτήρια που διατυπώθηκαν στην απόφαση *Cilfit* δημιουργούν ένα κενό στη δικαστική προστασία, δημιουργώντας περιστάσεις όπου οι διάδικοι δεν θα έχουν πρόσβαση στο ΔΕΕ.¹²⁸

Πέραν από το ζήτημα της κρατικής ευθύνης, είναι και διαδικασία επί παραβάσει, όπως καθορίζεται στο άρθρο 258 ΣΛΕΕ, διαδικασία κατά την οποία, σύμφωνα με τον Γενικό Εισαγγελέα, για πολλά χρόνια αποτελούσε ένδικο μέσο μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αφού δεν χρησιμοποιήθηκε επαρκώς από την Επιτροπή, μέχρι τελικά την έκδοση της απόφασης ***Επιτροπή κατά Γαλλίας***¹²⁹.

Προκύπτει από τα ανωτέρω, ότι αν και η υπόθεση *Cilfit* αποτελεί δικαστικό προηγούμενο και παρέχει καθοδήγηση στις περιπτώσεις που τα εθνικά δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας πρόκειται να παρεκκλίνουν από την υποχρέωσή τους για υποβολή ερωτήματος, οι κανόνες που διατυπώνει η νομολογία *Cilfit* δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως αποκλειστικός κατάλογος αυστηρών προϋποθέσεων που πρέπει να τηρούνται κατά γράμμα.¹³⁰ Αντιθέτως, αποτελούν μόνο καθοδήγηση για τα εθνικά δικαστήρια.

Ο Γενικός Εισαγγελέας Bobek δεν ήταν ο μόνος που διαπίστωσε αδυναμίες στα κριτήρια *Cilfit* και στον τρόπο που λειτουργεί ο μηχανισμός της προδικαστικής παραπομπής ευρύτερα. Ανάλογες

¹²⁷ Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 115

¹²⁸ Anthony Arnall, “Reflections on Judicial Attitudes at the European Court”, *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 34, 1 (Jan., 1985), pp. 168-177, σελ. 168, 172; Damian Chalmers, Gareth Davies, Giorgio Monti, *European Union Law: Cases and Materials*, 2nd edition (Cambridge University Press, 2010), σελ. 177

¹²⁹ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811; Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, EU:C:2021:291, σκέψη 116

¹³⁰ Agne Limante, “Recent Developments in the *Acte Clair* Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach”, *JCMS* 2016 Volume 54. Number 6 pp. 1384–1397, σελ. 1388

ανησυχίες έχουν εκφραστεί κατά καιρούς και από εθνικούς δικαστές. Ανάμεσα σε άλλα, υπήρξαν ανησυχίες από δικαστικά σώματα ότι οι ενωσιακοί δικαστές εξειδικεύονται σε θέματα οικονομικού και διοικητικού δικαίου, ενώ στους τομείς του φορολογικού και του αστικού δικαίου, το ΔΕΕ έχει λιγότερη εμπειρία.¹³¹ Η ανησυχία αυτή θα μπορούσε να γεννήσει ερωτηματικά για την δυνατότητα του ΔΕΕ να αποφασίζει επί ζητημάτων που αφορούν θεμελιώδη δικαιώματα. Είναι παραδεκτό γεγονός ότι η νομολογία του ΔΕΕ όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα έχει εξελιχθεί πολύ τα τελευταία χρόνια, όμως είναι εύλογη η ανησυχία κατά πόσο μπορεί να ανταποκριθεί το ίδιο καλά με το ΕΔΑΔ, το οποίο παραμένει ένα δικαστήριο που εξειδικεύεται στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το ενθαρρυντικό σε αυτή την ανησυχία που αφορά την διαχείριση ζητημάτων που αφορούν ανθρώπινα δικαιώματα από το ΔΕΕ, είναι η νομολογία που προέκυψε στην *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*¹³² στην οποία το ΔΕΕ συνδύασε την παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος με παραβίαση του άρθρου 47 του Χάρτη για την δίκαιη δίκη, αποδεικνύοντας την διακριτική και αθόρυβη πρόθεση του ΔΕΕ να λαμβάνει καθοδήγηση από την νομολογία του ΕΔΑΔ.

Πέραν από την εξειδίκευση των ενωσιακών δικαστών σε διάφορους τομείς του δικαίου, υπήρξαν αντιδράσεις από εθνικούς δικαστές για την αντιμετώπιση που το ΔΕΕ έχει απέναντι σε κάποια ζητήματα, θεωρώντας ότι οι δικαστές του ΔΕΕ «σκέφτονται» περισσότερο με πολιτικούς όρους.¹³³ Η έκδοση αποφάσεων που πηγάζουν από πολιτικούς όρους οδηγεί σε μεγαλύτερη δυσαρέσκεια των εθνικών δικαστών. Ειδικότερα όμως για τα προδικαστικά ερωτήματα, υπήρχαν εθνικά δικαστήρια που εξέφρασαν την ανησυχία ότι κάποιες αποφάσεις του ΔΕΕ δεν περιείχαν ξεκάθαρη απάντηση ή το ΔΕΕ απαντά σε ερωτήσεις που δεν τέθηκαν ενώπιον του ή δεν απαντά καθόλου.¹³⁴ Σαφώς, η ευθύνη επί του προκειμένου δεν βαραινεί αποκλειστικά στο ΔΕΕ. Έχει διαπιστωθεί πολλές φορές τα ερωτήματα που καταφθάνουν από εθνικά δικαστήρια προς το ΔΕΕ να μην είναι

¹³¹ Jasper Krommendijk, “The highest Dutch courts and the preliminary ruling procedure: Critically obedient interlocutors of the Court of Justice”, Eur Law J. 2019;25:394–415, σελ. 399

¹³² C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799

¹³³ Jasper Krommendijk, “The highest Dutch courts and the preliminary ruling procedure: Critically obedient interlocutors of the Court of Justice”, Eur Law J. 2019;25:394–415, σελ. 400

¹³⁴ Jasper Krommendijk, “The highest Dutch courts and the preliminary ruling procedure: Critically obedient interlocutors of the Court of Justice”, Eur Law J. 2019;25:394–415, σελ. 401

αποτυπωμένα με σαφήνεια ή να μην περιέχουν επαρκείς πληροφορίες για να έχει το ΔΕΕ ολοκληρωμένη εικόνα.¹³⁵

Πέραν από τα ανωτέρω, έχει εκφραστεί από εθνικά δικαστήρια μια επικριτική στάση για την αλληλεπίδραση με το ΔΕΕ και αναφέρθηκαν στην απουσία γνήσιου διαλόγου¹³⁶. Αν και βασική αρχή του μηχανισμού προδικαστικής παραπομπής είναι ο διάλογος και η συνεργασία μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ, η σχέση αυτή άρχισε να διαφοροποιείται τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα, το ΔΕΕ να αποκτά ένα συντονιστικό πλέον ρόλο.¹³⁷ Εντούτοις, αυτό δεν διαπιστώνεται από την νομολογία του ΔΕΕ, αφού το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου θέτει τα εθνικά δικαστήρια ως συνεργάτες του και όχι ως κατώτερα όργανα.¹³⁸ Θα ήταν εύλογο να αναρωτηθεί κανείς, εφόσον το ΔΕΕ επιδέχεται κριτικής για το διάλογο στον οποίο προβαίνει με εθνικά δικαστήρια, τα οποία θεωρεί συνεργάτες του, πως προβαίνει σε ειλικρινή διάλογο με το ΕΔΑΔ, απέναντι στο οποίο νιώθει την απειλή εξωτερικού ελέγχου, όπως αναφέρθηκε κατά την γνωμοδότηση;

Για την διαπίστωση της μεταξύ τους σχέσης είναι σημαντικό να μελετηθεί η νομολογία και των δυο δικαστηρίων σε σχέση με την προδικαστική παραπομπή, για την οποία υπάρχει πλέον πλούσια νομολογία που επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων.

NOMΟΛΟΓΙΑ

Νομολογία του ΕΔΑΔ

Η προδικαστική παραπομπή όπως καθορίζεται από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ εμπίπτει αποκλειστικά στην σφαίρα της δικαιοδοσίας του ΔΕΕ. Εντούτοις, παρατηρείται ότι το ΕΔΑΔ έχει εξετάσει επανειλημμένα περιπτώσεις που αφορούν προδικαστικά ερωτήματα πάντα κάτω από το μικροσκόπιο της αρμοδιότητας και της δικαιοδοσίας του, που δεν είναι άλλη από τον έλεγχο της

¹³⁵ C-716/19, *ZA και άλλοι κατά Repsol Comercial de Productos Petroliferos, S. A.*, EU:C:2020: 870, σκέψη 21; C-320/90 με C-322/90, *Telemarsicabruzzo και άλλοι*, EU:C:1993:26, σκέψη 9

¹³⁶ Jasper Krommendijk, “The highest Dutch courts and the preliminary ruling procedure: Critically obedient interlocutors of the Court of Justice”, *Eur Law J.* 2019;25:394–415, σελ. 399

¹³⁷ Paul Craig και Gráinne de Búrca, *The Evolution of EU Law*, 2^η έκδοση (OUP 2011) σελ. 377

¹³⁸ Jan Komarek, “Federal elements in the Community judicial system: Building Coherence in the Community Legal Order”, *Common Market Law Review* 42: 9–34, 2005, σελ. 34

συμμόρφωσης των συμβαλλομένων μερών της ΕΣΔΑ με τις πρόνοιες της ίδιας της Σύμβασης. Ως γενική αρχή, ένας πολίτης της Ένωσης δεν αντλεί ευθέως, με βάση την ΕΣΔΑ, οποιοδήποτε δικαίωμα που θα μπορούσε να εξαναγκάσει ένα εθνικό δικαστήριο να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ.

Ωστόσο, όπως θα διαφανεί κατωτέρω κατά την ανάλυση της νομολογίας του ΕΔΑΔ, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει συσχετίσει το δικαίωμα του διαδίκου σε χρηστή απονομή δικαιοσύνης, όπως προϋποθέτει το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ με το δικαίωμα του να τύχει της ευκαιρίας να ακουστεί το προδικαστικό του ερώτημα στο ΔΕΕ. Με άλλα λόγια, η παράλειψη εθνικού δικαστηρίου υπό προϋποθέσεις, να αποστείλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα που αφορά ερμηνεία κοινοτικής διάταξης, πιθανόν να οδηγήσει σε παραβίαση του δικαιώματος του διαδίκου να τύχει δίκαιης δίκης.

Από την άλλη πλευρά, το ΔΕΕ εξετάζει τον μηχανισμό από μια εντελώς διαφορετική σκοπιά. Πρωτίστως, το ΔΕΕ επιδιώκει να διασφαλίσει την πρόσβαση των εθνικών δικαστηρίων στο ΔΕΕ, ώστε να λάβουν καθοδήγηση σε σχέση με ζητήματα που αφορούν την ερμηνεία κοινοτικών διατάξεων.¹³⁹ Παράλληλα, το ΔΕΕ προσεγγίζει τον μηχανισμό προδικαστικής παραπομπής ως το ένδικο μέσο που συνεισφέρει στην ομοιομορφία του κοινοτικού δικαίου, ενώ ακόμα, αποτελεί το μέσο για να διασφαλίζει το ΔΕΕ την αποτελεσματική εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης.¹⁴⁰

Η προσέγγιση αυτή του ΔΕΕ επικρατεί εδώ και δεκαετίες, όταν ακόμα ήταν Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Ενώπιον του ΔΕΚ (όπως ήταν τότε) τέθηκε η καθοδηγητική πλέον, υπόθεση *Cilfit*¹⁴¹ στην οποία το Δικαστήριο καθιέρωσε τους 3 λόγους, τους οποίους το εθνικό δικαστήριο μπορεί να επικαλεστεί, εάν κρίνει πως η παραπομπή ερωτήματος στο Δικαστήριο της Ένωσης, δεν είναι η αναγκαία. Όπως έχει προαναφερθεί, αυτό δύναται να συμβεί μόνο στις περιπτώσεις που το εθνικό δικαστήριο παρατηρεί αλυσιτέλεια του ερωτήματος, όταν το ερώτημα έχει ήδη απαντηθεί από προηγούμενη νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης και όταν δεν

¹³⁹ Morten Broberg and Niels Fenger, *Preliminary References to the European Court of Justice*, 2nd edition (OUP 2014) σελ. 2

¹⁴⁰ Morten Broberg and Niels Fenger, *Preliminary References to the European Court of Justice*, 2nd edition (OUP 2014), σελ. 2

¹⁴¹ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335

υπάρχει εύλογη αμφιβολία (reasonable doubt) ως προς την έννοια της εφαρμοστέας κοινοτικής διάταξης (acte clair).

Η πρώτη προσέγγιση για το ζήτημα των προδικαστικών ερωτημάτων που έγινε από όργανο άλλο, εκτός του ΔΕΕ, ήταν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1993, στην υπόθεση *Société Divagsa κατά Ισπανίας*¹⁴² στην οποία η Επιτροπή αναφέρθηκε στην δυνατότητα των οργάνων¹⁴³ της ΕΣΔΑ (όπως ήταν τότε), να ελέγχουν την άρνηση των εθνικών δικαστηρίων των μελών της ευρωπαϊκής κοινότητας, να αποστέλλουν στο ΔΕΚ προδικαστικά ερωτήματα, στην βάση του τότε άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ.

Μετά την κατάργηση της Επιτροπής, το ΕΔΑΔ ανέλαβε ως μόνιμο δικαστήριο και σε αντίστοιχες περιπτώσεις ενώπιον του, καθοδήγηση αντλήθηκε από την *Société Divagsa*. Το ΕΔΑΔ εξέταζε ανάκαθεν τις περιπτώσεις προδικαστικής παραπομπής που είχε ενώπιον του υπό το φως των κριτηρίων Cilfit. Βασικό αντικείμενο προβληματισμού για το ΕΔΑΔ ήταν το κατά πόσο δικαιολογείται η άρνηση ενός εθνικού δικαστηρίου να αποστέλλει προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ και κατά πόσο αυτή η άρνηση μπορεί να οδηγήσει σε παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ, το οποίο αφορά το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη.¹⁴⁴

Το ΕΔΑΔ με την μορφή που έχει σήμερα, εξέτασε για πρώτη φορά περίπτωση προδικαστικής παραπομπής την υπόθεση *Desmots κατά Γαλλίας*¹⁴⁵ στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι σύμφωνα με την νομολογία του ΔΕΚ, η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής «δεν είναι απόλυτη», εφόσον δεν υπάρχει αμφιβολία ως προς την απάντηση που θα έπρεπε να δοθεί στο σχετικό ερώτημα.¹⁴⁶ Σε εκείνο το στάδιο, το ΕΔΑΔ δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο να υπάρχει παραβίαση του δικαιώματος της δίκαιης δίκης εάν το εθνικό Δικαστήριο, του οποίου η απόφαση δεν υπόκειται σε άλλο εθνικό ένδικο μέσο, αρνηθεί να παραπέμψει προδικαστικό ερώτημα, όταν

¹⁴² *Société Divagsa κατά Ισπανίας*, αρ. 20631/92, απόφαση ημ. 12/05/1993

¹⁴³ Υπήρχαν 3 εποπτικά όργανα για την διασφάλιση των διατάξεων της ΕΣΔΑ: (α) η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία διαλύθηκε το 1998, (β) το ΕΔΑΔ και (γ) η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης.

¹⁴⁴ Morten Broberg και Niels Fenger, “Preliminary references to the Court of Justice of the European Union and the right to a fair trial under Article 6 ECHR”, *European Law Review* (2016) 41(4), 599-607, σελ. 599

¹⁴⁵ *Desmots κατά Γαλλίας*, αρ. 41358/98, απόφαση ημ. 23/03/1999

¹⁴⁶ Ευγενία Πρεβεδούρου, “Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΑΔ της 8^{ης} Απριλίου, 17120/09 Dhabī κατά Ιταλίας)” *Διδικ* 2/2015 (27), σελ. 163

η άρνηση αυτή καθίσταται αυθαίρετη.¹⁴⁷ Επί του προκειμένου, το ΕΔΑΔ διαπίστωσε ότι δεν ετίθετο ζήτημα αυθαιρεσίας από την πλευρά του εθνικού δικαστηρίου, αλλά η άρνηση οφειλόταν στην «έλλειψη κάθε σοβαρής αμφιβολίας ως προς την ερμηνεία του επίδικου άρθρου».

Ένα χρόνο αργότερα, το ΕΔΑΔ επανέλαβε στην υπόθεση *Coöme και άλλοι κατά Βελγίου*¹⁴⁸ ότι η Σύμβαση δεν εγγυάται το δικαίωμα του διαδίκου να παραπεμφθεί η υπόθεση του από εθνικό δικαστήριο σε άλλη εθνική ή διεθνή αρχή για προδικαστική απόφαση και ότι το δικαίωμα του διαδίκου σε προδικαστική παραπομπή δεν είναι απόλυτο.¹⁴⁹ Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται πως η θέση αυτή του ΕΔΑΔ ήταν ευθυγραμμισμένη με την θεωρία που είχε το ΔΕΚ επί του θέματος. Αυτό προκύπτει από τα λεχθέντα του ΔΕΚ στην υπόθεση *Slob κατά Productschap Zuivel*¹⁵⁰ στην οποία αναφέρει σε σχέση με το τότε άρθρο 234 ΕΚ που προνοούσε την δυνατότητα για προδικαστικά ερωτήματα ότι «[...] εγκαθιδρύει μία απ' ευθείας συνεργασία μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαστηρίων μέσω μιας διαδικασίας που δεν έχει χαρακτήρα αντιδικίας, δεν κινείται με πρωτοβουλία των διαδίκων και στο πλαίσιο της οποίας οι διάδικοι αυτοί καλούνται απλώς να διατυπώσουν τις απόψεις τους».

Ταυτόχρονα, το ΕΔΑΔ στην υπόθεση *Coöme*¹⁵¹ επανέλαβε την θέση ότι δεν είναι απίθανο, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, η άρνηση του εθνικού δικαστηρίου, οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε άλλο εθνικό ένδικο μέσο, να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα να παραβιάζει την αρχή της δίκαιης δίκης και του άρθρου 6(1) της ΕΣΔΑ, ειδικότερα όταν η άρνηση αυτή καθίσταται αυθαίρετη.¹⁵²

¹⁴⁷ Ευγενία Πρεβεδούρου, “Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8^{ης} Απριλίου, 17120/09 Dhabī κατά Ιταλίας)” ΔιΔικ 2/2015 (27), σελ. 163

¹⁴⁸ *Coöme και άλλοι κατά Βελγίου*, αρ. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 και 33210/96, απόφαση ημ. 22/06/2000

¹⁴⁹ *Coöme και άλλοι κατά Βελγίου*, αρ. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 και 33210/96, απόφαση ημ. 22/06/2000, σκέψη 114

¹⁵⁰ C-496/04 *Slob κατά Productschap Zuivel*, EU:C:2006:420

¹⁵¹ *Coöme και άλλοι κατά Βελγίου*, αρ. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 και 33210/96, απόφαση ημ. 22/06/2000

¹⁵² *Coöme και άλλοι κατά Βελγίου*, αρ. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 και 33210/96, απόφαση ημ. 22/06/2000, σκέψη 114

Προκύπτει ότι το ΕΔΑΔ προσθέτει το στοιχείο της αυθαιρεσίας, για να διαπιστώσει κατά πόσο η άρνηση του δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα είναι δικαιολογημένη.

Η έννοια της «αυθαιρεσίας» διευκρινίστηκε από το ΕΔΑΔ στην υπόθεση *Canela Santiago κατά Ισπανίας*¹⁵³ στην οποία το ΕΔΑΔ διαπίστωσε ότι το Ισπανικό Ανώτατο Δικαστήριο, είχε εξαντλήσει την νομολογία του ΔΕΕ κατά το στάδιο της απόφασης του και έκρινε ότι η παραπομπή δεν ήταν αναγκαία. Λόγω της μελέτης της νομολογίας του ΔΕΕ που έγινε από το εθνικό δικαστήριο κατά την έκδοση της απόφασής του αλλά και λόγω της αιτιολόγησης που το δικαστήριο παρείχε για την άρνηση του να υποβάλει ερώτημα, το ΕΔΑΔ κατέληξε ότι η ενώπιον του περίπτωση δεν αποτελούσε παράδειγμα παραβίασης του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ. Ο λόγος της κατάληξης της αυτής, ήταν ότι η άρνηση δεν ήταν αυθαίρετη απόφαση του εθνικού δικαστηρίου.¹⁵⁴

Η προσέγγιση αυτή του ΕΔΑΔ θεμελιώθηκε για χρόνια σε μεταγενέστερη νομολογία μέχρι και την απόφαση *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*¹⁵⁵, η οποία αποτέλεσε σταθμό για την νομολογία του ΕΔΑΔ που ακολούθησε. Στην εν λόγω απόφαση, το Δικαστήριο του Στρασβούργου είχε την ευκαιρία να ασχοληθεί πολύ πιο διεξοδικά με το ζήτημα των προδικαστικών ερωτημάτων. Αντικείμενο της προσφυγής αποτέλεσε η άρνηση των βελγικών δικαστηρίων, Court of Cassation και Conseil d'Etat να αποστείλουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ αναφορικά με την ερμηνεία διατάξεων του κοινοτικού δικαίου.

Το ΕΔΑΔ στην εν λόγω απόφαση, έσπευσε να προλογίσει τα επιχειρήματά του, σημειώνοντας ότι δεν είναι καθήκον του να αποφασίζει επί πραγματικών ή νομικών εσφαλμάτων των εθνικών δικαστηρίων, εκτός και αν λόγω αυτών των εσφαλμάτων, παραβιάζονται δικαιώματα και διατάξεις της ΕΣΔΑ.¹⁵⁶ Φαίνεται ότι η τοποθέτηση αυτή του ΕΔΑΔ δεν περιλαμβάνεται τυχαία στην απόφαση. Αντίθετα, θα μπορούσε να λεχθεί ότι το ΕΔΑΔ κατά το στάδιο έκδοσης της απόφασης του, γνώριζε ότι αυτή θα αποτελούσε αντικείμενο μελέτης από το ΔΕΕ λόγω της

¹⁵³ *Canela Santiago κατά Ισπανίας*, αρ. 60350/00, απόφαση ημ. 4/10/2001

¹⁵⁴ Morten Broberg και Niels Fenger, “Preliminary references to the Court of Justice of the European Union and the right to a fair trial under Article 6 ECHR”, *European Law Review* (2016) 41(4), 599-607, σελ. 601

¹⁵⁵ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011

¹⁵⁶ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011, σκέψη 54

σημαντικότητας που θα επέφερε στην υφιστάμενη νομολογία. Η εκ του προοιμίου αναγνώριση της αρμοδιότητάς του, θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνεται για να αποκλείσει τυχόν εντυπώσεις του ΔΕΕ ως προς την άσκηση εξωτερικού ελέγχου από το ΕΔΑΔ. Είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη ότι η εν λόγω απόφαση εκδόθηκε πριν την γνωμοδότηση 2/13 και το ΕΔΑΔ δεν επιθυμούσε να δοθεί εντύπωση εξωτερικού ελέγχου και να επηρεαστούν οι διαπραγματεύσεις για προσχώρηση. Περαιτέρω, στην ίδια απόφαση το Δικαστήριο του Στρασβούργου διευκρινίζει ότι είναι ευθύνη των εθνικών τάξεων να ερμηνεύουν και να εφαρμόζουν τον εθνικό νόμο και όπου χρειάζεται, να ακολουθούν τις πρόνοιες του κοινοτικού δικαίου, ενώ ο ρόλος του ΕΔΑΔ περιορίζεται αποκλειστικά στο να διαπιστώνει κατά πόσο οι αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων είναι συμβατές με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ.¹⁵⁷

Το ΕΔΑΔ αναφέρθηκε επίσης στα κριτήρια *Cilfit* και διαπίστωσε ότι η υποχρέωση για παραπομπή ερωτήματος προϋποθέτει ότι το εν λόγω ερώτημα είναι καθοριστικής σημασίας για την έκδοση της απόφασης του εθνικού δικαστηρίου. Περαιτέρω, διευκρινίστηκε ότι τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια που παραλείπουν και/ή αρνούνται να παραπέμψουν ερωτήματα στο ΔΕΕ για την ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, μπορούν να παραβούν αυτή την υποχρέωση, μόνο για τους λόγους που προβλέπει η νομολογία του ΔΕΕ και τα κριτήρια *Cilfit*.

Το ριζοσπαστικό σημείο στην υπόθεση *Ullens de Schooten*¹⁵⁸ ήταν η εισαγωγή ενός νέου νομολογιακού κανόνα, αυτού της αιτιολογίας της απόφασης του εθνικού δικαστηρίου. Ουσιαστικά, το ΕΔΑΔ καθιέρωσε την νομολογιακή υποχρέωση για τα εθνικά δικαστήρια, όταν αποφασίζουν ότι δεν θα αποστείλουν στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα, να πρέπει να εξηγούν επαρκώς τους λόγους που οδήγησαν σε αυτή τους την άρνηση.¹⁵⁹ Η αιτιολογία της άρνησης των εθνικών δικαστηρίων επιβάλλεται, σύμφωνα με το ΕΔΑΔ, από το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ.

Το ΕΔΑΔ συσχετίζει την αιτιολόγηση της άρνησης του Δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα με το δικαίωμα στην δίκαιη δίκη υπό το φως δύο παραγόντων: Αφενός, με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται το δικαίωμα του διαδίκου να ακουστεί υπό την έννοια ότι τα εθνικά

¹⁵⁷ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011, σκέψη 54

¹⁵⁸ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011

¹⁵⁹ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011, σκέψη 60

δικαστήρια εξετάζουν επαρκώς τους ισχυρισμούς και τα αιτήματα των διαδίκων.¹⁶⁰ Αφετέρου, όταν η απόφαση για απόρριψη του αιτήματος είναι επαρκώς αιτιολογημένη, τότε καθίσταται σαφές για τον διάδικο γιατί τα επιχειρήματά του ήταν ανεπιτυχή και του δίνει την δυνατότητα να εκτιμήσει εάν έχει πιθανότητες επιτυχίας σε περίπτωση έφεσης.¹⁶¹

Στην προκειμένη περίπτωση, το εθνικό δικαστήριο είχε εξηγήσει ότι η άρνηση του να παραπέμψει ερώτημα στο ΔΕΕ στηρίζεται σε ένα εκ των κριτηρίων *Cilfit* και συγκεκριμένα στο γεγονός ότι το ερώτημα είχε ήδη απαντηθεί μέσω προηγούμενης νομολογίας του ΔΕΕ, ενώ παράλληλα προέβη και σε μελέτη της σχετικής νομολογίας.¹⁶² Ως εκ τούτου, δεν προέκυψε από το ΕΔΑΔ οποιαδήποτε παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ.

Αυτό που ενδιαφέρει στην παρούσα περίπτωση είναι η τοποθέτηση του ΕΔΑΔ σε σχέση με ερωτήματα που ανακύπτουν ενώπιον Δικαστηρίων που δεν είναι τελευταίας δικαιοδοσίας. Όπως έχει προαναφερθεί, στις περιπτώσεις που προκύπτει ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης ενώπιον κατώτερου δικαστηρίου, του οποίου οι αποφάσεις υπόκεινται σε εναλλακτικά ένδικα μέσα, τότε δεν υπάρχει υποχρέωση παραπομπής, αλλά το Δικαστήριο μπορεί να αποστείλει ερώτημα, εάν το ίδιο το κρίνει αναγκαίο.¹⁶³ Στην απόφασή του, το ΕΔΑΔ αναφέρει ότι δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο, η άρνηση ενός εθνικού δικαστηρίου να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα, υπό προϋποθέσεις, να παραβιάζει το δικαίωμα στην δίκαιη δίκη, ακόμα και αν οι αποφάσεις του εν λόγω δικαστηρίου, υπόκεινται σε εναλλακτικά εθνικά ένδικα μέσα.¹⁶⁴ Σαφώς, για να τίθεται τέτοιο ζήτημα, θα πρέπει η άρνηση του εθνικού δικαστηρίου να αποδεικνύεται αυθαίρετη, δηλαδή να μην πληρείται ένα εκ των κριτηρίων *Cilfit* ή η άρνηση για υποβολή ερωτήματος να στηρίζεται σε λόγους διαφορετικούς από αυτούς που προβλέπει ο νομολογιακός κανόνας. Ακόμα, αυθαίρετη μπορεί να θεωρηθεί η άρνηση η οποία δεν είναι επαρκώς αιτιολογημένη σύμφωνα με τους νομολογιακούς κανόνες.

¹⁶⁰ Jasper Krommendijk, “Open Sesame!”: Improving access to the ECJ by requiring national courts to reason their refusals to refer”, *European Law Review*, E.L. Rev. 20017, 42(1), 46-62, σελ. 48

¹⁶¹ Jasper Krommendijk, “Open Sesame!”: Improving access to the ECJ by requiring national courts to reason their refusals to refer”, *European Law Review*, E.L. Rev. 20017, 42(1), 46-62, σελ. 48

¹⁶² *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011, σκέψη 22 και 64

¹⁶³ Άρθρο 267 ΣΛΕΕ, εδάφιο 2

¹⁶⁴ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011, σκέψη 59

Η τοποθέτηση του ΕΔΑΔ σε σχέση με τα δικαστήρια που δεν είναι τελευταίας δικαιοδοσίας, μπορεί να γεννήσει κάποια ερωτηματικά. Τούτο διότι, από την πλευρά του ΕΔΑΔ ωσάν να υπονοείται ότι δικαστήριο που δεν είναι τελευταίας δικαιοδοσίας, οφείλει και/ή υποχρεούται να παραπέμπει ερωτήματα στο ΔΕΕ, σε αντίθεση με το τί προνοείται στο 2ο εδάφιο του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, το οποίο προσδίδει μια δυνητική φύση στα κατώτερα εθνικά δικαστήρια να παραπέμπουν ερωτήματα. Η τοποθέτηση του ΕΔΑΔ δεν αποτελεί ξεκάθαρη επέκταση αρμοδιότητας αλλά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ως τέτοια, καθότι διαφοροποιεί την εφαρμογή του 2^{ου} εδαφίου του άρθρου 267 ΣΛΕΕ.

Συμπερασματικά από τις δυο προαναφερόμενες υποθέσεις, *Canela Santiago*¹⁶⁵ και *Ullens de Schooten*¹⁶⁶ προκύπτει η πεποίθηση του ΕΔΑΔ ότι η άρνηση ενός εθνικού δικαστηρίου να παραπέμπει ερώτημα στο ΔΕΕ, χωρίς η άρνηση να είναι επαρκώς δικαιολογημένη, μπορεί να θεωρηθεί ως αυθαίρετη και κατ' επέκταση να συνιστά παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ. Το σκεπτικό αυτό του ΕΔΑΔ είναι ιδιαίτερης σημασίας, ειδικότερα για τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού, καθότι αυτά τα δικαστήρια υποχρεούνται να υποβάλουν προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ, όταν προκύπτει ενώπιον του δικαστηρίου του κράτους μέλους ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης και όπου η απάντηση σε αυτή την ερώτηση δεν είναι προφανής¹⁶⁷ αλλά ταυτόχρονα, αντίστοιχη υποχρέωση έμμεσα επιβάλλεται και σε δικαστήρια, οι αποφάσεις των οποίων υπόκεινται σε εναλλακτικά ένδικα μέσα.

Η πρώτη περίπτωση, για την οποία το ΕΔΑΔ αποφάσισε ότι υπήρχε παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ λόγω άρνησης εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, είναι η υπόθεση *Dhahbi κατά Ιταλίας*¹⁶⁸. Στην προκειμένη περίπτωση, ένας Τυνήσιος υπήκοος που διέμενε νόμιμα στην Ιταλία, αιτήθηκε συγκεκριμένο επίδομα και επικαλέστηκε ότι το επίδομα το δικαιούται, ακόμα κι αν δεν είναι Ιταλός υπήκοος, λόγω της ευρωμεσογειακής συμφωνίας. Όταν το αίτημα του για επίδομα απορρίφθηκε, ο ίδιος καταχώρησε έφεση και αιτήθηκε την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ για να τοποθετηθεί το Δικαστήριο κατά πόσο στην βάση της

¹⁶⁵ *Canela Santiago κατά Ισπανίας*, αρ. 60350/00, απόφαση ημ. 4/10/2001

¹⁶⁶ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011

¹⁶⁷ Morten Broberg, “National Courts of Last Instance Failing to Make a Preliminary Reference: – the (possible) consequences flowing therefrom”, *European Public Law*, 22(2), (2016) 243-256., σελ. 246

¹⁶⁸ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

ευρωμεσογειακής συμφωνίας, το αίτημα ενός Τυνήσιου εργάτη για επίδομα, μπορούσε να απορριφθεί. Τόσο η έφεση ενώπιον του Ανώτατου Δικαστηρίου, όσο και ενώπιον του Court of Cassation απορρίφθηκαν.

Όταν το ΕΔΑΔ εξέτασε την ενώπιον του υπόθεση, διαπίστωσε ότι το Court of Cassation, το οποίο είναι Δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας και οι αποφάσεις του δεν υπόκεινται σε άλλο ένδικο μέσο, κατά το στάδιο της απόφασής του δεν έκανε οποιαδήποτε αναφορά στο αίτημα του διαδίκου για υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, ούτε και αναφέρθηκε στους λόγους για το οποίους το ίδιο πίστευε ότι το ενώπιον του νομικό ζήτημα, δεν ήταν τέτοιο που να χρήζει απάντησης από το ΔΕΕ. Κατ' επέκταση, το ΕΔΑΔ κατέληξε με βάση την απόφαση του εθνικού δικαστηρίου δεν ήταν ξεκάθαρο κατά πόσο το Δικαστήριο έλαβε υπόψη το αίτημα του διαδίκου αλλά έκρινε ότι αυτό είναι άσχετο ή δεν μπορεί να επηρεάσει την έκβαση της υπόθεσης ή η απάντηση είναι τόσο προφανής που δεν συνίσταται ανάγκη για αποστολή του ερωτήματος στο ΔΕΕ ή αν ακόμα η απάντηση στο ερώτημα έχει δοθεί σε άλλη απόφαση από το ΔΕΕ, ή αν απλά το Δικαστήριο αγνόησε παντελώς το αίτημα του διαδίκου. Περαιτέρω, το Ιταλικό Δικαστήριο δεν έκανε αναφορά στην νομολογία του ΔΕΕ επί του θέματος¹⁶⁹. Ως αποτέλεσμα, το ΕΔΑΔ κατέληξε ότι η άρνηση του ιταλικού δικαστηρίου να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα ήταν αδικαιολόγητη και συνιστούσε παραβίαση του δικαιώματος του διαδίκου να τύχει δίκαιης δίκης, όπως καθορίζεται από το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ.

Γιατί όμως η έκβαση της υπόθεσης *Dhahbi*¹⁷⁰ αποτελεί σημαντικό διάβημα στην συνύπαρξη των δυο δικαστηρίων και στον μεταξύ τους διάλογο; Αφενός, γιατί κατάφερε να φέρει κοντά τις δυο έννομες τάξεις (αυτή της Ένωσης και αυτή της Σύμβασης) και αφετέρου, πολίτης της Ένωσης που του είχε αρνηθεί η πρόσβαση στο ΔΕΕ, αποτάθηκε στο Στρασβούργο και κέρδισε.¹⁷¹ Προκύπτει ότι ο τρόπος που το ΕΔΑΔ εξετάζει τις ενώπιον του περιπτώσεις δεν αποσκοπεί στο να ασκήσει εξωτερικό έλεγχο στο ΔΕΕ, αντίθετα, ενεργεί για να διασφαλίσει ότι οι πολίτες της Ένωσης δεν στερούνται του δικαιώματός τους να λάβουν καθοδήγηση για θέματα που αφορούν το κοινοτικό δίκαιο και ερμηνεία αυτού, από το πλέον αρμόδιο όργανο, που δεν είναι άλλο από το Δικαστήριο

¹⁶⁹ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014, σκέψη 33

¹⁷⁰ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

¹⁷¹ Christina Marian, “Case Watch: A Tale of the Two European Courts”, Open Society Justice Initiative (07/07/2014), <https://www.justiceinitiative.org/voices/case-watch-tale-two-european-courts>, last access: 20/11/2021

της Ένωσης. Κατ' επέκταση, ενώ το ΕΔΑΔ δεν έχει κάποια οργανική σχέση με το ΔΕΕ, λαμβάνει υπόψη την νομολογία του ΔΕΕ και γενικά τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου και με την δικαιοδοσία που έχει στα χέρια του, αναλαμβάνει να διασφαλίσει την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης και να ενισχύσει τους δικονομικούς μηχανισμούς που η Ένωση παρέχει στους πολίτες της.¹⁷² Το πώς το ΕΔΑΔ εξασφαλίζει την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης και ενισχύει τους ευρωπαϊκούς δικονομικούς μηχανισμούς απαντάται από τον συλλογισμό ότι το εδάφιο 3 του άρθρου 267 ΣΛΕΕ προνοεί την υποχρέωση των ανωτάτων δικαστηρίων που οι αποφάσεις τους δεν υπόκεινται σε άλλα ένδικα μέσα να παραπέμπουν ερωτήματα στο ΔΕΕ. Αμέσως μόλις το ΕΔΑΔ διαπιστώσει ότι το εθνικό δικαστήριο αδικαιολόγητα δεν εκπλήρωσε το καθήκον του αυτό, τότε καταλήγει σε παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ και επιδικάζει αποζημιώσεις πληρωτέες από το κράτος μέλος που διέπραξε την παραβίαση. Επομένως, η αμεσότητα με την οποία το ΕΔΑΔ μπορεί να επέμβει και να επιδικάσει αποζημίωση εκεί που παρατηρεί μη εφαρμογή των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, αποτελεί ένα εξωτερικό μηχανισμό που διασφαλίζει την ορθή εφαρμογή και ενίσχυση του κοινοτικού δικαίου.

Παρόμοια κατάληξη είχε και η υπόθεση *Schipani κατά Ιταλίας*¹⁷³ στην οποία το ΕΔΑΔ προέβη σε παρόμοιες παρατηρήσεις. Συγκεκριμένα, αν και το σκεπτικό της απόφασης του Ιταλικού δικαστηρίου για την ουσία της διαφοράς ήταν πλήρως εμπεριστατωμένο, εντούτοις δεν υπήρχε οποιαδήποτε αναφορά στην αίτημα των διαδίκων για προδικαστική παραπομπή ούτε και κάποιος λόγος διατυπώθηκε σε σχέση με την άρνηση του εθνικού δικαστηρίου να παραπέμψει στο ΔΕΕ το ερώτημα. Ακολουθώντας το σκεπτικό της υπόθεσης *Dhahbi*¹⁷⁴, το ΕΔΑΔ κατέληξε ότι η παράλειψη συμμόρφωσης του Ιταλικού Δικαστηρίου να αιτιολογήσει την άρνηση του να παραπέμψει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα, συνιστά παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ και στο δικαίωμα των διαδίκων να τύχουν δίκαιης δίκης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν η θέση της Ιταλικής κυβέρνησης ότι αν και δεν αναφέρθηκε ρητά ο λόγος που το εθνικό δικαστήριο αποφάσισε να μην παραπέμψει ερώτημα στο ΔΕΕ, αυτό

¹⁷² Ευγενία Πρεβεδούρου, “Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8^{ης} Απριλίου, 17120/09 Dhahi κατά Ιταλίας)”, ΔιΔικ 2/2015 (27), σελ. 166

¹⁷³ *Schipani κατά Ιταλίας*, αρ. 38369/09, απόφαση ημ. 21/07/2015

¹⁷⁴ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

μπορούσε να εξαχθεί εμμέσως από το σκεπτικό της απόφασης. Σε αντίθεση, το ΕΔΑΔ δεν σχολίασε και ούτε απάντησε στο κατά πόσο μια έμμεση συλλογιστική θα μπορούσε να πληροί τα κριτήρια της νομολογίας του ΔΕΕ και/ή το καθήκον αιτιολόγησης των αποφάσεων για να συμμορφώνεται με την νομολογία του ΕΔΑΔ μέχρι εκείνο το στάδιο. Αρκέστηκε μόνο στο ότι το αίτημα των διαδικών για παραπομπή των ερωτημάτων τους στο ΔΕΕ έγινε μάταια.¹⁷⁵

Τόσο στην *Dhahbi*¹⁷⁶ όσο και στην *Schipani*¹⁷⁷ οι προσφυγές αφορούσαν αποφάσεις δικαστηρίων τελευταίας δικαιοδοσίας. Η θέση του ΕΔΑΔ για την αιτιολόγηση της άρνησης των εθνικών δικαστηρίων είναι απόλυτη. Αυτό που δεν είναι ξεκάθαρο, είναι η θέση του ΕΔΑΔ ότι παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ μπορεί να υπάρξει και σε περιπτώσεις εθνικών δικαστηρίων, οι αποφάσεις των οποίων μπορούν να υποβληθούν σε έφεση. Αυτή η πεποίθηση υποστηρίχθηκε στην *Ullens de Schooten*¹⁷⁸.

Ενδεχομένως, το πεδίο να μην είναι ξεκάθαρο για τα κατώτερα εθνικά δικαστήρια καθότι μέχρι σήμερα δεν υπάρχει σχετική νομολογία του ΕΔΑΔ που να καταλήγει σε παραβίαση λόγω παράλειψης κατώτερου εθνικού δικαστηρίου να αποστείλει ερώτημα. Υπάρχει μόνο η σχετική αναφορά του ΕΔΑΔ στην *Ullens de Schooten* ότι αν και για τα κατώτερα δικαστήρια, η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος είναι δυνατότητα και όχι υποχρέωση, εντούτοις, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να διαπιστωθεί παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ, όταν κατώτερο δικαστήριο παραλείπει (υπό προϋποθέσεις) να υποβάλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα, έστω κι αν οι αποφάσεις του υπόκεινται σε άλλα ένδικα μέσα.¹⁷⁹ Για τα ανώτερα δικαστήρια όμως, η νομολογία του ΕΔΑΔ όσον αφορά το καθήκον αιτιολόγησης των αποφάσεων των Δικαστηρίων που επιλέγουν να μην αποστείλουν προδικαστικό ερώτημα, είναι καθιερωμένη.

Από την πλευρά του, το ΕΔΑΔ μελετά τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής υπό το φως του αιτήματος από πλευράς διαδικού και το κατά πόσο η απόφαση για μη παραπομπή είναι δικαιολογημένη, υπό τις προϋποθέσεις της διασφάλισης του δικαιώματος του διαδικού να

¹⁷⁵ Morten Broberg και Niels Fenger, “Preliminary references to the Court of Justice of the European Union and the right to a fair trial under Article 6 ECHR”, *European Law Review* (2016) 41(4), 599-607, σελ. 603

¹⁷⁶ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

¹⁷⁷ *Schipani κατά Ιταλίας*, αρ. 38369/09, απόφαση ημ. 21/07/2015

¹⁷⁸ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011

¹⁷⁹ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011, σκέψη 59

ακουστεί και να τύχει δίκαιης δίκης. Από την πλευρά του, το ΔΕΕ προσεγγίζει τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής διαφορετικά.

Νομολογία του ΔΕΕ

Συγκεκριμένα, το ΔΕΕ δεν αναγνωρίζει καμιά επιρροή των διαδικών στο ζήτημα της προδικαστικής παραπομπής και όλες οι πτυχές του μηχανισμού εμπίπτουν αποκλειστικά στην αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων.¹⁸⁰

Το ΔΕΕ εξέφρασε την άποψη αυτή από πολύ νωρίς και συγκεκριμένα κατά το στάδιο της απόφασης *Cilfit*¹⁸¹, η οποία αποτέλεσε ορόσημο σε σχέση με την δυνατότητα του εθνικού δικαστηρίου να αποστεί από την υποχρέωση του να αποστείλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα. Στην εν λόγω απόφαση, όταν ακόμα η προδικαστική παραπομπή ρυθμιζόταν από το τότε άρθρο 177, το Δικαστήριο ανέφερε ότι: «[...] πρέπει πρώτον να παρατηρηθεί ότι το άρθρο 177 δέν συνιστά ένδικο βοήθημα παρεχόμενο στους διαδικούς εκκρεμούς διαφοράς ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Συνεπώς, δέν αρκεί να υποστηριχθεί από ένα διάδικο ότι η διαφορά θέτει ζήτημα ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου, ώστε να υποχρεούται τό οικείο δικαστήριο να δεχθεί ότι ανέκλυε ένα ζήτημα κατά την έννοια του άρθρου 177. Αντιθέτως, εναπόκειται στό δικαστήριο αυτό να παραπέμψει ενδεχομένως τό ζήτημα στό Δικαστήριο αυτεπαγγέλτως.»

Το σκεπτικό αυτό επαναλήφθηκε και αργότερα στην υπόθεση *Kelly*, όταν ανέφερε ότι αν και το δικαστήριο είναι ελεύθερο να καλέσει τους διαδικούς και να προτείνουν τις εισηγήσεις τους σε σχέση με ερμηνευτική διάταξη, εν τέλει, εναπόκειται αποκλειστικά στο εθνικό δικαστήριο να αποφασίσει τόσο τον τύπο όσο και το περιεχόμενο των ερωτημάτων.¹⁸²

Διαπιστώνεται ότι η στάση του ΔΕΕ προσδίδει στα εθνικά δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας την ελευθερία να αξιολογήσουν και να αποφασίζουν εάν δικαιολογείται η υποβολή προδικαστικού

¹⁸⁰ Ευγενία Πρεβεδούρου, “Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8^{ης} Απριλίου, 17120/09 Dhabī κατά Ιταλίας)”, ΔιΔικ 2/2015 (27), σελ. 166; C-104/10 *Patrick Kelly κατά National University of Ireland*, EU:C:2011:506, σκέψη 65

¹⁸¹ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335

¹⁸² C-104/10 *Patrick Kelly κατά National University of Ireland*, EU:C:2011:506, σκέψη 65

ερωτήματος ή όχι με βάση τα κριτήρια *Cilfit*. Ωστόσο, εάν αποφασίσουν να αποστούν από αυτή τους της υποχρέωση και να μην υποβάλουν προδικαστικό ερώτημα για ζητήματα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, τούτο θα πρέπει να συμβαίνει είτε επειδή το ερώτημα δεν επηρεάζει την ουσιαστική έκβαση της υπόθεσης, είτε επειδή υπάρχει υφιστάμενη νομολογία του ΔΕΕ που απαντά το προδικαστικό ερώτημα, είτε επειδή η απάντηση στο ερώτημα είναι τόσο προφανής που η επέμβαση του ΔΕΕ δεν είναι αναγκαία (*acte clair*).

Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι αν και σύμφωνα με την νομολογία του ΔΕΕ, το εθνικό δικαστήριο έχει την διακριτική ευχέρεια να αποφασίσει για την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος, η προσέγγιση αυτή διαφοροποιείται με την πάροδο του χρόνου. Αρχή αυτής της διαφορετικής προσέγγισης αποτέλεσε η υπόθεση *Επιτροπή κατά Γαλλίας*¹⁸³ στην οποία το ΔΕΕ, για πρώτη φορά κατέληξε σε παραβίαση του άρθρου 258 ΣΛΕΕ¹⁸⁴, λόγω παράλειψης του γαλλικού δικαστηρίου τελευταίας δικαιοδοσίας να αποστείλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα.

Στην προκειμένη περίπτωση, η υπόθεση αφορούσε διαδικασία επί παραβάσει, κατόπιν πρωτοβουλίας της Επιτροπής, λόγω της φερόμενης παράβασης της υποχρέωσης του γαλλικού δικαστηρίου να υποβάλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα. Όπως έχει προαναφερθεί, η διαδικασία επί παραβάσει αποτελεί το ένα ένδικο μέσο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να έρθει η παραβίαση ενώπιον του ΔΕΕ, ενώ το εναλλακτικό μέσο, είναι η επιβολή κυρώσεων σε κρατικό επίπεδο, εάν καταφέρει να αποδείξει ο ιδιώτης ότι έχει υποστεί ζημιά λόγω της παράλειψης υποβολής ερωτήματος.

Η απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Επιτροπή κατά Γαλλίας*¹⁸⁵ ήταν πρωτοποριακή και τούτο διότι αποτέλεσε την πρώτη περίπτωση που διαπιστώνεται τέτοια παράβαση δια μέσου της διαδικασίας επί παραβάσει.¹⁸⁶ Σύμφωνα με το Δικαστήριο, το ζήτημα που ανέκυψε ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου δεν ήταν προφανές ώστε να δικαιολογείται η παράλειψη του να υποβάλει

¹⁸³ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811

¹⁸⁴ Αν η Επιτροπή κρίνει ότι ένα κράτος μέλος έχει παραβεί υποχρέωσή του εκ των Συνθηκών, διατυπώνει αιτιολογημένη γνώμη επί του θέματος, αφού προηγουμένως παρέχει τη δυνατότητα στο κράτος αυτό να διατυπώσει τις παρατηρήσεις του.

¹⁸⁵ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811

¹⁸⁶ Araceli Turmo, “A Dialogue of Unequals – The European Court of Justice Reasserts National Courts’ Obligations under Article 267(3) TFEU”, *European Constitutional Law Review*, Cambridge University Press (CUP), 2019, 15 (2), pp. 340-358, σελ. 340

στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα.¹⁸⁷ Το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου υπογράμμισε την σημασία της υποχρέωσης που έχουν τα εθνικά δικαστήρια να αποστέλλουν προδικαστικά ερωτήματα για να αποτρέπεται το ενδεχόμενο διαμόρφωσης εθνικής νομολογίας στα κράτη μέλη, η οποία δεν είναι συμβατή με τους κανόνες του δικαίου της Ένωσης.¹⁸⁸ Από την αιτίαση του Δικαστηρίου, προκύπτει ότι το βασικότερο στοιχείο που το ΔΕΕ επιθυμεί να προστατεύσει, είναι η αυτονομία του κοινοτικού δικαίου και η ομοιογένειά του σε όλα τα μήκη και πλάτη της Ένωσης. Σε καμία περίπτωση στην εν λόγω απόφαση, δεν γίνεται αναφορά σε θεμελιώδη δικαιώματα, ούτε σε διατάξεις της ΕΣΔΑ, ούτε στο δικαίωμα του διαδίκου να τύχει δίκαιης δίκης. Εκ πρώτης όψεως, δεν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι αποφάσεις του ΕΔΑΔ και του ΔΕΕ ευθυγραμμίζονται, ειδικότερα δεδομένου ότι η εν λόγω απόφαση είναι μεταγενέστερη της *Dhahbi*¹⁸⁹, στην οποία το ΕΔΑΔ εξέφρασε την ξεκάθαρη πεποίθηση ότι η αδικαιολόγητη άρνηση του εθνικού δικαστηρίου τελευταίας δικαιοδοσίας να υποβάλει ερώτημα στο ΔΕΕ αποτελεί παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ.

Έχει υποστηριχθεί ότι η απόφαση *Επιτροπή κατά Γαλλίας*¹⁹⁰ αποτελεί την υπενθύμιση προς τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια ότι πρέπει να συμμορφώνονται με τις υποχρεώσεις τους με βάση της Συνθήκης και ειδικότερα το άρθρο 267 (3) ΣΛΕΕ για να διασφαλίζεται μεν η ομοιομορφία του κοινοτικού δικαίου αλλά και η ορθή προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών με βάση τις Συνθήκες.¹⁹¹ Από μελέτη της απόφασης, δεν προκύπτει αναφορά από το ΔΕΕ στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι αποκλειστική έγνοια του ΔΕΕ ήταν η προστασία της ομοιογένειας του δικαίου της Ένωσης και της αυτονομίας της αλλά, μέσα από το λεκτικό της απόφασης, δεν διαφαίνεται οποιαδήποτε πρόθεση για προστασία των δικαιώματα των πολιτών της Ένωσης, ούτε και παραπομπή γίνεται είτε σε νομολογία του ΕΔΑΔ, είτε στο δικαίωμα που παραβιάζεται λόγω της παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος.

¹⁸⁷ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811, σκέψεις 111 - 112

¹⁸⁸ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811, σκέψη 109

¹⁸⁹ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

¹⁹⁰ C-416/17, *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811

¹⁹¹ Araceli Turmo, “A Dialogue of Unequals – The European Court of Justice Reasserts National Courts’ Obligations under Article 267(3) TFEU”, *European Constitutional Law Review*, Cambridge University Press (CUP), 2019, 15 (2), pp. 340-358, σελ. 346

Ο συνδυασμός της παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος με την παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το ΔΕΕ ήταν κάτι που έγινε πολύ αργότερα, και συγκεκριμένα στην πρόσφατη υπόθεση *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*¹⁹².

Στην εν λόγω υπόθεση, υποβλήθηκε από το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Ιταλίας δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, στα πλαίσια της ίδιας διαφοράς μεταξύ των διαδίκων. Στα πλαίσια της κύριας δίκης, οι αιτητές στην διοικητική διαδικασία ήταν η εταιρεία στην οποία ανατέθηκε δημόσια σύμβαση για υπηρεσίες καθαρισμού εθνικής σιδηροδρομικής υποδομής στην Ιταλία. Υπέβαλαν αίτημα για αναθεώρηση της τιμής της σύμβασης, το οποίο είχε απορριφθεί. Η θέση των αιτητών ήταν ότι οι εσωτερικοί κανόνες σύμφωνα με τους οποίους λήφθηκε η απόφαση για μη αναθεώρηση των τιμών της σύμβασης, ήταν αντίθετη με το δίκαιο της Ένωσης.

Το αίτημα των Αιτητών πρωτοδίκως για προδικαστικό ερώτημα έγινε και προγενέστερα¹⁹³ για να διαπιστωθεί κατά πόσο οι εθνικοί κανόνες ήταν συμβατοί με την οδηγία 2004/17 αλλά το Δικαστήριο αρνήθηκε να προβεί σε εξέτασή του, καθότι το ερώτημα σε εκείνο το σημείο ήταν υποθετικό.¹⁹⁴

Στην συνέχεια το ιταλικό δικαστήριο έκανε δεύτερη παραπομπή στο ΔΕΕ, από την οποία προέκυψε η υπό εξέταση απόφαση, για να ελεγχθεί αυτή την φορά η συμβατότητα των εσωτερικών κανόνων με διάφορες διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης¹⁹⁵ αλλά και να δοθεί καθοδήγηση σχετικά με τον βαθμό υποχρέωσης που ένα εθνικό δικαστήριο έχει για υποβολή παραπομπής, όταν αυτό είναι δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας και όταν έχει ήδη υποβληθεί αίτηση για έκδοση προδικαστικής απόφασης στην υπόθεση αυτή.¹⁹⁶

¹⁹² C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799

¹⁹³ C-152/17 *Conorzio Italian Management and Catania Multiservizi SpA κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2018:264

¹⁹⁴ C-152/17 *Conorzio Italian Management and Catania Multiservizi SpA κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2018:264, σκέψεις 37 και 39

C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 67

¹⁹⁶ C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 26

Αν και για τα ερωτήματα συμβατότητας των εσωτερικών κανόνων με το δίκαιο της Ένωσης, το ΔΕΕ έκρινε τα ερωτήματα απαράδεκτα¹⁹⁷ καθότι τα ερωτήματα δεν τέθηκαν από το εθνικό δικαστήριο με σαφήνεια και δεν υπήρχαν επαρκείς πληροφορίες, για την υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από δικαστήρια τελευταίας δικαιοδοσίας, το ΔΕΕ προέβη σε εκτενή ανάλυση. Το Δικαστήριο επανέλαβε τις αρχές που διατυπώθηκαν σε προηγούμενη του νομολογία και ιδιαίτερα στην απόφαση *Cilfit*¹⁹⁸ αναφέροντας ότι ένα εθνικό δικαστήριο, οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε άλλο ένδικο μέσο βάσει του εθνικού δικαίου, δεν μπορεί να απαλλαγεί από την υποχρέωση να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, εκτός εάν αποδείξει ότι το ερώτημα που τίθεται είναι άσχετο ή ότι η εν λόγω διάταξη του δικαίου της Ένωσης έχει ήδη ερμηνευτεί από το Δικαστήριο ή ότι η ορθή εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ είναι τόσο προφανής που δεν αφήνει περιθώρια για εύλογη αμφιβολία.¹⁹⁹

Παράλληλα, το δικαστήριο υπενθύμισε ότι το εθνικό δικαστήριο είναι αρμόδιο να αξιολογεί τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης που εκκρεμεί ενώπιον του και να εφαρμόζει το εθνικό δίκαιο. Περαιτέρω, το ΔΕΕ με αναφορά στην προηγούμενη του νομολογία και συγκεκριμένα στην υπόθεση *X and van Dijk*²⁰⁰ υπενθύμισε ότι εναπόκειται αποκλειστικά στο εθνικό δικαστήριο ενώπιον του οποίου υποβλήθηκε η διαφορά, και το οποίο πρέπει να αναλάβει την ευθύνη για τη μεταγενέστερη δικαστική απόφαση, να καθορίσει, υπό το φως των ιδιαίτερων περιστάσεων της υπόθεσης, τόσο το κατά πόσο διαπιστώνεται ανάγκη για υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, όσο και το λυσιτελές των ερωτημάτων που υποβάλλει στο ΔΕΕ.²⁰¹

Ωστόσο, όπως προκαθορίζει το ΔΕΕ στην υπόθεση *Cilfit*²⁰², η απόφαση του εθνικού δικαστηρίου τελευταίας δικαιοδοσίας να αποστεί από την υποχρέωση του να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, στην βάση των 3 κριτηρίων *Cilfit*, πρέπει να αξιολογείται με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δικαίου της Ένωσης, τις ιδιαίτερες δυσκολίες που δημιουργεί η ερμηνεία του

¹⁹⁷ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 71

¹⁹⁸ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335

¹⁹⁹ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 33

²⁰⁰ C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564

²⁰¹ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 35

²⁰² C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335

κοινοτικού δικαίου και τον κίνδυνο απόκλισης στις δικαστικές αποφάσεις εντός του κοινοτικού χώρου, γεγονός που απειλεί την αυτονομία και την ομοιογένεια.²⁰³

Η εν λόγω υπόθεση αποτελεί την επανάσταση στην πάγια νομολογία του ΔΕΕ. Τούτο διότι, αν και έγινε αναφορά στην νομολογία του Δικαστηρίου μέχρι εκείνο το σημείο, καθώς επίσης και στα κριτήρια *Cilfit*, το Δικαστήριο επέκτεινε την σκέψη του και για πρώτη φορά συσχέτισε την παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος με παραβίαση του άρθρου 47 (2) του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, το οποίο προνοεί το δικαίωμα στην δίκαιη δίκη.²⁰⁴

Ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκε από το ΔΕΕ για να συσχετίσει τα θεμελιώδη δικαιώματα με την παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος μπορεί να χαρακτηριστεί ως έντεχνη. Αυτό επειδή δεν υπάρχει ξεκάθαρη μνεία στο λεκτικό της απόφασης για το πως η παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος επηρεάζει το δικαίωμα των διαδίκων με βάση το άρθρο 47 του Χάρτη. Η μόνη αναφορά που γίνεται στην απόφαση, είναι ότι το άρθρο 267 ΣΛΕΕ εξετάζεται υπό το πρίσμα του 2^{ου} εδαφίου του άρθρου 47 του Χάρτη.²⁰⁵

Είναι γνωστό ότι ο Χάρτης αντλεί καθοδήγηση και διαβάζεται υπό το φως των διατάξεων της ΕΣΔΑ και στις περιπτώσεις που δικαιώματα του Χάρτη αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ, η έννοια και η εμβέλεια τους είναι αυτή που τους προσδίδει η ΕΣΔΑ.²⁰⁶ Το άρθρο 47 του Χάρτη αντιστοιχεί στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ.²⁰⁷

Επομένως, διαπιστώνεται ότι με την έκδοση της απόφασης του ΔΕΕ στην υπόθεση ***Conorzio Italian Management***²⁰⁸, επιδιώκεται η ευθυγράμμιση της νομολογίας των δυο υπερεθνικών δικαστηρίων. Είναι το ΕΔΑΔ που διαπίστωσε πρώτο την παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ όταν

²⁰³ C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 41

²⁰⁴ C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 51

²⁰⁵ C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 51

²⁰⁶ Άρθρο 52, εδάφιο 3 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

²⁰⁷ C-386/10 *P Chalkor v Commission*, EU:C:2011:815, σκέψη 51

²⁰⁸ C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799

αδικαιολόγητα το εθνικό δικαστήριο αρνείται να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα και την θέση αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει το ΔΕΕ σε αυτή την απόφαση, με αναφορά στο αντίστοιχο δικαίωμα που καταγράφεται στον Χάρτη.

Πέραν από τα ανωτέρω, υπάρχει ακόμα ένα σημείο που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον σε αυτή την υπόθεση και αυτό είναι η θέση που εξέφρασε το ΔΕΕ σε σχέση με το κατά πόσο το αίτημα για προδικαστικό ερώτημα έχει υποβληθεί από διάδικο στην διαδικασία. Αν και κατά την προγενέστερη νομολογία του, το ΔΕΕ θεωρούσε τον μηχανισμό προδικαστικής παραπομπής ως αποκλειστικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου της Ένωσης, χωρίς να αποτελεί ένδικο μέσο στα χέρια των διαδίκων²⁰⁹, στην υπόθεση αυτή έθεσε το υπόβαθρο του να λαμβάνεται υπόψη το κατά πόσο το αίτημα για προδικαστικό ερώτημα έχει υποβληθεί από διάδικο κι αν αιτιολογήθηκε η άρνηση από το εθνικό δικαστήριο²¹⁰ κατά την απόφαση με βάση τα τρία κριτήρια *Cilfit*.²¹¹ Το ΔΕΕ δεν είχε σε προηγούμενη του νομολογία εισάγει την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να αιτιολογούν τις αποφάσεις που τα οδήγησαν να μην υποβάλουν προδικαστικό ερώτημα. Στην προκειμένη περίπτωση όμως, το έπραξε, αναφέροντας ότι το εθνικό δικαστήριο έπρεπε να αιτιολογήσει την απόφαση του να μην αποστείλει προδικαστικό ερώτημα και σε ποιο κριτήριο εκ των τριών κριτηρίων *Cilfit* στηρίχτηκε, αναφέροντας απλά ότι οδηγείται σε αυτό το σκεπτικό υπό το φως το άρθρου 47 του Χάρτη. Το σκεπτικό για την αιτιολόγηση αποφάσεων και ο συσχετισμός της αιτιολόγησης με θεμελιώδη δικαιώματα, είχε διαπιστωθεί πρώτα σε νομολογία του ΕΔΑΔ²¹², όπου το Δικαστήριο του Στρασβούργου κατέληξε στην θέση ότι παραβιάζεται το δικαίωμα του διαδίκου να τύχει δίκαιης δίκης με βάση το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, όταν το εθνικό δικαστήριο παραλείπει αυθαίρετα και/ή χωρίς επαρκή επεξήγηση να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Επομένως, επιβεβαιώνεται η πρόθεση του ΔΕΕ να ευθυγραμμίσει εν μέρη την νομολογία του με την υφιστάμενη νομολογία του ΕΔΑΔ επί του ζητήματος, χωρίς βέβαια να αναφέρεται ευθέως σε αυτή.

²⁰⁹ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335 και C-104/10 *Patrick Kelly κατά National University of Ireland*, EU:C:2011:506

²¹⁰ C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799, σκέψη 51

²¹¹ C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335, σκέψη 57

²¹² *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014 και *Schipani κατά Ιταλίας*, αρ. 38369/09, απόφαση ημ. 21/07/2015

Εφόσον το ΔΕΕ δεν είχε αναφερθεί σε προηγούμενη νομολογία του είτε στην ανάγκη αιτιολόγησης των αποφάσεων από τα εθνικά δικαστήρια όταν επιλέγουν να μην υποβάλουν προδικαστικά ερωτήματα, είτε στην παραβίαση του δικαιώματος του διαδίκου σε δίκαιη δίκη όπως προκύπτει από το άρθρο 47 του Χάρτη, είναι αναμενόμενο να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι στην προκειμένη περίπτωση, το ΔΕΕ έλαβε καθοδήγηση από την νομολογία του ΕΔΑΔ. Κατά την απόφαση, δεν έγινε ρητή αναφορά στην νομολογία του ΕΔΑΔ αλλά ούτε και αναφορά σε προγενέστερη νομολογία του ΔΕΕ που να θεμελιώνει το καθήκον αιτιολόγησης αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων και διασφάλισης του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, όταν τα εθνικά δικαστήρια παραλείπουν να υποβάλουν προδικαστικά ερωτήματα.

Η τοποθέτηση αυτή του ΔΕΕ είναι συγκρουσιακή με την νομολογία που είχε μέχρι εκείνο το στάδιο. Τούτο διότι, ενώ αρχικά το ΔΕΕ οριοθετούσε τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής σαν εργαλείο διαλόγου αποκλειστικά μεταξύ εθνικών δικαστηρίων και δικαστηρίου της Ένωσης, τώρα λαμβάνει υπόψη το αίτημα που προέρχεται από τον διάδικο, διαφοροποιώντας το καθεστώς που υπήρχε μέχρι εκείνο το στάδιο.

Αποτελεί παραδοξότητα ότι πριν την έκδοση της απόφασης *Conorzio Italian Management*²¹³ είχε υποστηριχθεί η άποψη ότι η προσέγγιση του ΕΔΑΔ στην *Dhahbi*²¹⁴ και *Schipani*²¹⁵ θα είχε αρνητικές επιπτώσεις στην λειτουργία της προδικαστικής παραπομπής, αφού διαφοροποιούσε τον χαρακτήρα της διαδικασίας, η οποία είναι εντελώς ανεξάρτητη από οποιαδήποτε πρωτοβουλία των μερών.²¹⁶ Επίσης, υπήρχαν εκκλήσεις προς το ΔΕΕ να επέμβει και να καταστήσει σαφές εάν υπάρχει παρόμοια υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να αιτιολογούν βάσει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και του άρθρου 47 του Χάρτη σε σχέση με το δικαίωμα στην αποτελεσματική δικαστική προστασία²¹⁷, καλώντας ουσιαστικά το ΔΕΕ να τοποθετηθεί κατά πόσο συμφωνεί με την αντιμετώπιση που έχει το ΕΔΑΔ απέναντι στην προδικαστική παραπομπή. Φαίνεται ότι αυτοί οι

²¹³ C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799

²¹⁴ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

²¹⁵ *Schipani κατά Ιταλίας*, αρ. 38369/09, απόφαση ημ. 21/07/2015

²¹⁶ Jasper Krommendijk, “Open Sesame!”: Improving access to the ECJ by requiring national courts to reason their refusals to refer”, *European Law Review*, E.L. Rev. 20017, 42(1), 46-62, σελ. 52

²¹⁷ Jasper Krommendijk, “Tell me more, tell me more: the obligation for national courts to reason their refusals to refer to the CJEU in Sanofi Pasteur”, 20/02/2021, <https://strasborgobservers.com/2020/02/20/tell-me-more-tell-me-more-the-obligation-for-national-courts-to-reason-their-refusals-to-refer-to-the-cjeu-in-sanofi-pasteur/> last access 24/11/2021

προβληματισμοί δεν θα πρέπει να αποτελούν πλέον ζήτημα, αφού η προσέγγιση του ΔΕΕ στην εν λόγω απόφαση δίνει το πράσινο φως αφενός, για να λαμβάνεται υπόψη το αίτημα των διαδίκων στην διαδικασία και αφετέρου, έχει επιβεβαιωθεί από το ΔΕΕ ο συσχετισμός μεταξύ του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία και της παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος.

Εν πάση περιπτώσει, η προσέγγιση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Conorzio Italian Management* επαναλαμβάνει την νομολογία του ΕΔΑΔ στον σύνολό της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δεν έγινε καμιά αναφορά στην νομολογία του ΕΔΑΔ στην απόφαση, έστω και αν οι λόγοι που το ΔΕΕ βασίστηκε για να διαπιστώσει παραβίαση προσομοιάζουν με τα επιχειρήματα και την νομολογία του ΕΔΑΔ.

Αυτή η στάση του ΔΕΕ στην σιωπηρή διαφοροποίηση της θέσης του, λαμβάνοντας υπόψη τις θέσεις άλλων εξωτερικών οργάνων, χωρίς να γίνεται όμως σαφής αναφορά στα εξωτερικά αυτά όργανα, έχει χαρακτηριστεί ως «muted dialogue».²¹⁸

Πριν την έκδοση της εν λόγω απόφασης, το ΕΔΑΔ είχε διαπιστώσει 5 περιπτώσεις παραβίασης του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ λόγω της άρνησης εθνικών δικαστηρίων να υποβάλουν ερώτημα στο ΔΕΕ, με τελευταία την *Bio Farmland Betriebs κατά Ρουμανίας*²¹⁹, εντούτοις, το ΔΕΕ επιλέγει να διαμορφώσει την απόφαση του με τέτοιο τρόπο, που ενώ το σκεπτικό που ακολουθείται είναι το ίδιο, δεν γίνεται καμιά αναφορά στην νομολογία του ΕΔΑΔ.²²⁰

Η παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ δεν αποτελεί την μόνη ενδιαφέρουσα συνέπεια που μπορεί να έχει μια ενδεχόμενη παράλειψη εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα.

²¹⁸ Nikos Lavranos, “The Systemic Responsibility of the ECJ” σελ. 56 σε Marise Cremona, Peter Hilpold, Nikos Lavranos, Stefan Schneider, Andreas Ziegler, *Reflections on the Constitutionalisation of International Economic Law*, (2014 Martinus Nijhoff Publishers); Marco Bronckers, “From ‘Direct Effect’ to ‘Muted Dialogue’: Recent Developments in the European Courts” Case Law on the WTO and Beyond, *Journal of International Economic Law*, Volume 11, Issue 4, 2008, p. 885–898

²¹⁹ *Bio Farmland Betriebs κατά Ρουμανίας*, αρ. 43639/17, απόφαση ημ. 13/07/2021

²²⁰ Jasper Krommendijk, “Celebrating CILFIT while changing course, albeit slightly and subtly”, *EU Law Live*, 07/10/2021, σελ. 3

Όπως θα εξεταστεί κατωτέρω, η παράλειψη ενός εθνικού δικαστηρίου να παραπέμψει στο ΔΕΕ προδικαστική παραπομπή, μπορεί να έχει αντίκτυπο και στο τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας.

Τεκμήριο Ισοδύναμης Προστασίας και Παράλειψη Υποβολής Προδικαστικού Ερωτήματος

Το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας ή τεκμήριο Bosphorus έχει προκύψει από νομολογία του ΕΔΑΔ και συγκεκριμένα, από την απόφαση *Bosphorus*²²¹. Η εν λόγω απόφαση, αφορά τούρκικη εταιρία αερομεταφορών η οποία είχε εκμισθώσει δύο αεροσκάφη από τον εθνικό αερομεταφορέα της Γιουγκοσλαβίας. Το ένα εκ των δυο αεροσκαφών, κατασχέθηκε από τις ιρλανδικές αρχές στην βάση του Κανονισμού 990/93, σύμφωνα με τον οποίο, τα κράτη μέλη της Ένωσης έπρεπε να κατάσχουν όλα τα σκάφη, αεροσκάφη, οχήματα εμπορευμάτων και τα συναφή, τα οποία ανήκαν σε πρόσωπα ή επιχειρήσεις που λειτουργούσαν στο έδαφος της Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας.

Λόγω της κατάσχεσης του αεροσκάφους, η εταιρεία Bosphorus προσέφυγε στα ιρλανδικά δικαστήρια και τέλος, κατέληξε ενώπιον του ΕΔΑΔ, το οποίο έπρεπε να αποφασίσει το κατά πόσο η συμμόρφωση των κρατών μελών με πρόνοιες και διατάξεις του κοινοτικού δικαίου μπορούν να οδηγήσουν σε παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία προκύπτουν από την ΕΣΔΑ.

Το σκεπτικό του ΕΔΑΔ ήταν καθοριστικό για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός του ευρωπαϊκού κοινοτικού χώρου: το ΕΔΑΔ έκρινε ότι ενέργειες των κρατών μελών που προκύπτουν προς συμμόρφωση τους με τις νομικές τους υποχρεώσεις δικαιολογούνται, εφόσον ο σχετικός οργανισμός θεωρείται ότι προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα κατά τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί τουλάχιστον ισοδύναμος με αυτόν για τα οποία προβλέπει η Σύμβαση.²²²

Από την εν λόγω τοποθέτηση του ΕΔΑΔ, προέκυψε το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας, το οποίο ουσιαστικά, αφορά το γενικό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, σύμφωνα με το

²²¹ *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi κατά Ιρλανδίας*, αρ. 45036/98, απόφαση ημ. 30/06/2005

²²² *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi κατά Ιρλανδίας*, αρ. 45036/98, απόφαση ημ. 30/06/2005, σκέψη 155

οποίο τεκμαίρεται ότι το επίπεδο προστασίας εντός της Ένωσης είναι ισότιμο με το επίπεδο προστασίας που παρέχει η ΕΣΔΑ, χωρίς να είναι αναγκαία σε κάθε υπόθεση η επανεξέταση του.²²³

Το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας δεν είναι αμάχητο, αφού όπως έχει διαπιστώσει το ΕΔΑΔ, μπορεί να ανατραπεί, εάν υπό τις περιστάσεις διαφανεί ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ήταν «προδήλως ανεπαρκής».²²⁴

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι το ΕΔΑΔ κατά το στάδιο της απόφασης *Bosphorus* είχε λάβει υπόψη το άρθρο 52(3) του Χάρτη, σύμφωνα με το οποίο, τα δικαιώματα που περιέχονται στον Χάρτη και αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ, τότε η ερμηνεία και η εμβέλεια τους είναι η ίδια με αυτή που προσφέρει η ΕΣΔΑ, χωρίς να εμποδίζεται το δίκαιο της Ένωσης να προσφέρει επίπεδο ευρύτερης προστασίας από αυτό που προσφέρει η ΕΣΔΑ.²²⁵

Ανατρέπεται όμως το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας όταν ένα εθνικό δικαστήριο παραλείπει να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ; Και αν ναι, η ανατροπή του μαχητού τεκμηρίου της ισοδύναμης προστασίας οδηγεί σε παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων;

Την απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα προσφέρει η νομολογία του ΕΔΑΔ στην υπόθεση ***Michaud κατά Γαλλίας***²²⁶ στην οποία, ο προσφεύγωντας παραπονέθηκε ότι παραβιάζεται το δικαίωμα του σε ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, όπως καθορίζεται από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ λόγω υιοθέτησης κοινοτικής οδηγίας. Στην εν λόγω απόφαση, το ΕΔΑΔ εξέτασε την ενόπιον του προσφυγή βασισμένο στο γεγονός ότι το ανώτατο εθνικό δικαστήριο της Γαλλίας είχε απορρίψει το αίτημα του διαδίκου να παραπέμψει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα σε σχέση με την συμβατότητα της κοινοτικής οδηγίας με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ.²²⁷ Το ΕΔΑΔ κατέληξε ότι η παράλειψη του εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα, στέρησε από το Δικαστήριο του

²²³ Περγαντής Βασίλης, “Πρόσφατες εξελίξεις και προοπτικές γύρω από την αρχή της ισοδύναμης προστασίας με αφορμή την υπόθεση *Ανοτιήσ κατά Λετονίας*”, σε Νάσκου-Περράκη Π., Γαϊτενίδης Ν., Κατσούλης Στ. (επιμ.), *Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα Στον Ευρωπαϊκό Χωρο: Συγχρονα Ζητήματα Και Προκλήσεις*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 2018, σελ. 109-130, Διαθέσιμο στο: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3477021>

²²⁴ *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi κατά Ιρλανδίας*, αρ. 45036/98, απόφαση ημ. 30/06/2005, σκέψη 155

²²⁵ *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi κατά Ιρλανδίας*, αρ. 45036/98, απόφαση ημ. 30/06/2005, σκέψη 80

²²⁶ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²²⁷ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012, σκέψη 17

Λουξεμβούργου την ευκαιρία να απαντήσει επί της ερμηνείας και της εφαρμογής του επίδικου ερωτήματος, ενώ αν του δινόταν η ευκαιρία αυτή, η απάντηση θα ήταν καθοριστική για την έκβαση της κυρίως υπόθεσης ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου.²²⁸

Το ΕΔΑΔ περαιτέρω ανέπτυξε το σκεπτικό ότι αν και η απευθείας προσφυγή στο ΔΕΕ είναι πολύ περιορισμένη σε σχέση με την απευθείας προσφυγή των ιδιωτών στο ΕΔΑΔ, το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχεται ότι, συνολικά, ο εποπτικός μηχανισμός που προβλέπεται στο δίκαιο της Ένωσης παρέχει προστασία ισοδύναμη με αυτή που προβλέπει η ΕΣΔΑ επειδή οι διάδικοι έχουν τη δυνατότητα να προσφύγουν στα εθνικά δικαστήρια για να αποφασιστεί εάν ένα κράτος μέλος παραβίασε το κοινοτικό δίκαιο, οπότε ο έλεγχος που ασκεί το ΔΕΕ λαμβάνει τη μορφή της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής.²²⁹

Σύμφωνα με το ΕΔΑΔ, αυτή η άρνηση του εθνικού δικαστηρίου να χρησιμοποιήσει τον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής και η έκδοση απόφασης χωρίς να συμβουλευθεί το ΔΕΕ, οδήγησε στην ανατροπή του τεκμηρίου της ισοδύναμης προστασίας.²³⁰

Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η τοποθέτηση του ΕΔΑΔ στην παρούσα περίπτωση. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου λειτούργησε έχοντας δυο δεδομένα: Πρώτον, το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το ΔΕΕ και τα λοιπά όργανα της Ένωσης και δεύτερον, ότι ο μηχανισμός προδικαστικής παραπομπής αποτελεί το μέσο για τον έλεγχο και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Συναφώς, η παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος και η έκδοση απόφασης από εθνικό δικαστήριο χωρίς την κατεύθυνση του ΔΕΕ, το οδήγησε σε ανεπαρκή επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ανατρέποντας το μαχητό τεκμήριο.

Η νομολογία αυτή του ΕΔΑΔ εισάγει ακόμα μια ασφαλιστική δικλείδα μεταξύ της διασφάλισης των δικαιωμάτων των πολιτών της Ένωσης και της αποτελεσματικής χρήσης του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής από τα εθνικά δικαστήρια. Πέραν λοιπόν από τον συσχετισμό της άρνησης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος με παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΑΔ

²²⁸ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012, σκέψη 110

²²⁹ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012, σκέψη 111

²³⁰ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012, σκέψη 115

προσθέτει ακόμα ένα εναλλακτικό τρόπο προστασίας των δικαιωμάτων, καθιστώντας δυνατή την ανατροπή του τεκμηρίου σύμφωνα με το οποίο το επίπεδο προστασίας στην Ένωση είναι ισοδύναμο με αυτό που παρέχει η ΕΣΔΑ.

Είναι πιθανόν, το ΕΔΑΔ να κατέληξε σε αυτό το συμπέρασμα για να στείλει στο ΔΕΕ το μήνυμα ότι θα πρέπει να αναθεωρήσει την στάση του στις περιπτώσεις που τα εθνικά δικαστήρια παραλείπουν αδικαιολόγητα να υποβάλλουν προδικαστικά ερωτήματα. Η εισαγωγή του τεκμηρίου *Bosphorus* αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα διαλόγου ανάμεσα στα δυο υπερεθνικά δικαστήρια, αναγνώρισης της συνεισφοράς του κάθε δικαστηρίου και καλής θέλησης από την πλευρά του ΕΔΑΔ για συνεργασία. Η απόφαση όμως του ΕΔΑΔ στην *Michaud*²³¹ ενδεχομένως να αποσκοπούσε στην προειδοποίηση προς το ΔΕΕ ότι εάν δεν αναθεωρήσει την στάση του προς τα εθνικά δικαστήρια που αρνούνται να υποβάλουν προδικαστικά ερωτήματα, τότε το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας δεν θα είναι σε ισχύ, καθιστώντας έμμεσα το ΔΕΕ «ανίκανο» να κρίνει επί ζητημάτων που αφορούν θεμελιώδη δικαιώματα. Το ΕΔΑΔ απέφυγε να εκφράσει ευθέως την πεποίθηση ότι το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας ανατράπηκε, γεγονός που υποδηλώνει ότι το ΕΔΑΔ επιθυμούσε να παρουσιάσει τα ευρήματά του, με τρόπο που να μην έρχεται αντιμέτωπο με το κοινοτικό δίκαιο και το ΔΕΕ.²³² Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις επανειλημμένες αναφορές του ΕΔΑΔ ότι η ευθύνη για την μη υποβολή των προδικαστικών ερωτημάτων βαρύνει το γαλλικό εθνικό δικαστήριο.

Και πάλι όμως, το ΕΔΑΔ μέσα από την στάση του, επικεντρώνεται στο να διασφαλίσει ότι το κοινοτικό δίκαιο θα ερμηνεύεται από το αρμόδιο όργανο που είναι το ΔΕΕ, αφού ουσιαστικά, στην *Michaud*²³³ κατέληξε ότι για ζητήματα που αφορούν ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, δεν υπάρχει ισοδύναμη προστασία, εάν αυτά δεν ακουστούν ενώπιον του ΔΕΕ.²³⁴ Η θέση αυτή

²³¹ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²³² Elisa Ravasi, “Human Rights Protection by the ECtHR and the ECJ: A Comparative Analysis in light of equivalency doctrine”, *International Studies in Human Rights*, Volume: 118, σελ. 122

²³³ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²³⁴ Fisnik Korenica, *The EU Accession to the ECHR: Between Luxembourg’s Search for Autonomy and Strasbourg’s credibility on Human Rights Protection*, (Springer International Publishing 2015) σελ. 54; *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

υποδηλώνει τον σημαντικό ρόλο που το ΕΔΑΔ θεωρεί ότι κατέχει το ΔΕΕ στην διαμόρφωση του τεκμηρίου ισοδύναμης προστασίας.²³⁵

Θα μπορούσε να λεχθεί ότι το ΕΔΑΔ επιθυμεί να αυστηροποιήσει την προσέγγιση του απέναντι στην στάση του ΔΕΕ σε σχέση με ζητήματα που αφορούν την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά όπως προκύπτει από το λεκτικό στην απόφαση *Michaud*²³⁶, προσπαθεί να τηρήσει τις ισορροπίες ανάμεσα στα δυο υπερεθνικά δικαστήρια και όχι να υπονομεύσει το ΔΕΕ.

Συνεπώς, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι αν και τα δυο υπερεθνικά δικαστήρια εξειδικεύονται σε διαφορετικά ζητήματα, μεταξύ τους υπάρχει επικοινωνία. Η νομολογία *Bosphorus*²³⁷ και *Michaud*²³⁸ αποτελεί το παράδειγμα εκ μέρους του ΕΔΑΔ ότι σέβεται τον ρόλο του ΔΕΕ και προσπαθεί από την πλευρά του να τον ενισχύσει, χωρίς να έχει πρόθεση να το ελέγξει και/ή να το παρακάμψει.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το τεκμήριο *Bosphorus* καθώς και η νομολογία του ΕΔΑΔ στην υπόθεση *Michaud*²³⁹ ανήκουν χρονολογικά στην περίοδο πριν την έκδοση της αρνητικής γνωμοδότησης του ΔΕΕ 2/13 σε σχέση με την προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ.

Μετά την αρνητική γνωμοδότηση, το ΕΔΑΔ είχε την ευκαιρία να εξετάσει την υπόθεση *Avotiņš κατά Λετονίας*²⁴⁰ στην οποία, το σκεπτικό του διαφοροποιήθηκε αισθητά σε σχέση με την *Michaud*²⁴¹. Στην υπόθεση *Avotiņš*²⁴² ο προσφεύγον παραπονέθηκε ότι τα λετονικά δικαστήρια είχαν παραβιάσει το δικαίωμα του σε δίκαιη δίκη, όπως προκύπτει από το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, επειδή είχαν εκτελέσει την απόφαση του κυπριακού δικαστηρίου, η οποία ήταν προϊόν δικαστικών διαδικασιών που παραβίαζαν το δικαίωμα του να υπερασπιστεί τον εαυτό του.

²³⁵ Fisnik Korenica, *The EU Accession to the ECHR: Between Luxembourg's Search for Autonomy and Strasbourg's credibility on Human Rights Protection*, (Springer International Publishing 2015) σελ. 54; *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²³⁶ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²³⁷ *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi κατά Ιρλανδίας*, αρ. 45036/98, απόφαση ημ. 30/06/2005

²³⁸ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²³⁹ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²⁴⁰ *Avotiņš κατά Λετονίας*, αρ. 17502/07, απόφαση ημ. 23/05/2016

²⁴¹ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²⁴² *Avotiņš κατά Λετονίας*, αρ. 17502/07, απόφαση ημ. 23/05/2016

Κατά το στάδιο της κύριας δίκης, το εθνικό δικαστήριο παρέλειψε να υποβάλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα αναφορικά με την ερμηνεία του επίδικου ευρωπαϊκού κανονισμού. Περαιτέρω, ούτε ο διάδικος υπέβαλε οποιοδήποτε αίτημα για υποβολή τέτοιου ερωτήματος στο ΔΕΕ, σε αντίθεση με την υπόθεση *Michaud*²⁴³ που ο διάδικος υπέβαλε αίτημα για παραπομπή και το εθνικό δικαστήριο το απέρριψε.

Στην προκειμένη περίπτωση, το ΕΔΑΔ έκρινε ότι δεν θα ήταν χρήσιμο να εξαρτάται η εφαρμογή του τεκμηρίου ισοδύναμης προστασίας από το κατά πόσο το εθνικό δικαστήριο είχε υποβάλει ερώτημα στο ΔΕΕ σε όλες ανεξαιρέτως τις υποθέσεις, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που δεν αποτελούν ουσιαστικό ζήτημα για την έκβαση της υπόθεσης σε σχέση με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ή εκείνων στις οποίες το ΔΕΕ έχει ήδη διευκρινίσει πώς πρέπει να ερμηνεύονται οι εφαρμοστέες διατάξεις του δικαίου της Ένωσης κατά τρόπο συμβατό με τα θεμελιώδη δικαιώματα.²⁴⁴

Για να δικαιολογήσει το σκεπτικό αυτό, το ΕΔΑΔ υποστήριξε ότι η προϋπόθεση αξιοποίησης του προδικαστικού μηχανισμού δεν θα πρέπει να εφαρμόζεται με υπερβολική τυπικότητα αλλά θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προδικαστικής παραπομπής.²⁴⁵

Το ΕΔΑΔ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας δεν ανατρέπεται στην παρούσα περίπτωση. Εκ πρώτης όψεως, η απόφαση φαίνεται απλή. Εντούτοις, η προσεκτικότερη εξέταση της, οδηγεί σε δυο βαρυσήμαντα συμπεράσματα.

Πρώτον, το ΕΔΑΔ δεν εξέτασε εις βάθος αν το εθνικό δικαστήριο τελευταίας δικαιοδοσίας είχε υποχρέωση να υποβάλει αυτεπαγγέλτως προδικαστικό ερώτημα.²⁴⁶ Αντίθετα, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι οι διάδικοι δεν υπέβαλαν αίτημα προς το δικαστήριο για να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα, και βασιζόμενο στην νομολογία *Dhahbi*²⁴⁷ κατέληξε ότι δεν υπάρχει παραβίαση. Μέσα από την τοποθέτηση του ΕΔΑΔ, φαίνεται ότι το ίδιο έχει εισάγει το στοιχείο

²⁴³ *Michaud κατά Γαλλίας*, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

²⁴⁴ *Avotiņš κατά Λετονίας*, αρ. 17502/07, απόφαση ημ. 23/05/2016, σκέψη 109

²⁴⁵ *Avotiņš κατά Λετονίας*, αρ. 17502/07, απόφαση ημ. 23/05/2016, σκέψη 109

²⁴⁶ Lize R. Glas and Jasper Krommendijk, "From Opinion 2/13 to Avotiņš: Recent Developments in the Relationship between the Luxembourg and Strasbourg Court", Forthcoming in *Human Rights Law Review* 17(2) (2017), σελ.12

²⁴⁷ *Dhahbi κατά Ιταλίας*, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

του αιτήματος υποβολής ερωτήματος από διάδικο ως βασικό κριτήριο για να κρίνει κατά πόσο η άρνηση για προδικαστικό ερώτημα ήταν δικαιολογημένη. Από την πλευρά του ΔΕΕ όμως, η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής είναι καθαρά μέσο διαλόγου του εθνικού δικαστηρίου με το ΔΕΕ και εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να κρίνει αν η παραπομπή είναι αναγκαία. Επομένως, προκύπτει ότι το συμπέρασμα ότι το ΕΔΑΔ, εμμέσως, επηρεάζει τον χαρακτήρα της προδικαστικής παραπομπής, καθιστώντας τον διάδικο πρωταγωνιστή στην διαδικασία. Η θέση του ΔΕΕ επί του προκειμένου, είναι εντωμεταξύ ξεκάθαρη: όταν πρόκειται για ζήτημα ερμηνείας που προκύπτει ενώπιον εθνικού δικαστηρίου τελευταίας δικαιοδοσίας, το δικαστήριο υποχρεούται να στείλει προδικαστικό ερώτημα,²⁴⁸ ανεξάρτητα από τις πεποιθήσεις των διαδίκων.

Επομένως, φαίνεται ότι το ΕΔΑΔ εμμέσως πρόσθεσε στην προδικαστική παραπομπή ένα επιπρόσθετο κριτήριο, ενώ δεν έχει την δικαιοδοσία να αποφασίζει για τα δικονομικά χαρακτηριστικά των εργαλείων που προσφέρουν οι Συνθήκες της Ένωσης προς τα δικαστήρια των κρατών μελών και στο ίδιο το ΔΕΕ. Η προδικαστική παραπομπή αποτελεί ξεκάθαρα εργαλείο που παρέχεται από τις Συνθήκες και η εφαρμογή του εναπόκειται από το ΔΕΕ. Συνεπώς, το ΕΔΑΔ ενήργησε εκτός της αρμοδιότητας του και χωρίς να λαμβάνει οποιαδήποτε τέτοια καθοδήγηση από το ΔΕΕ.

Το δεύτερο σημαντικό σημείο της εν λόγω απόφασης είναι ότι το ΕΔΑΔ επιβεβαίωσε ότι εναπόκειται στο δικαστήριο του Στρασβούργου να καθορίσει εάν εφαρμόζεται το τεκμήριο Bosphorus και εάν το νομικό σύστημα της Ένωσης είναι πράγματι ισοδύναμο με αυτό της ΕΣΔΑ. Έχει υποστηριχθεί ότι το ΕΔΑΔ δείχνει τα δόντια του με αυτόν τον τρόπο²⁴⁹ αφού ενεργώντας αυτόνομα και ανεξάρτητα, εύκολα θα μπορεί να καταλήξει από μόνο του στο συμπέρασμα ότι πλέον η Ένωση δεν παρέχει ισοδύναμο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και επομένως, υπάρχει ανάγκη από έλεγχο από εξωτερικό εποπτικό όργανο.

Έχει υποστηριχθεί ότι η αυστηροποίηση της αρχής της ισοδύναμης προστασίας από το ΕΔΑΔ στην υπόθεση *Avotiņš*²⁵⁰ λειτουργεί ως αντίποινο προς το ΔΕΕ λόγω της αρνητικής γνωμοδότησης

²⁴⁸ Άρθρο 267 ΣΛΕΕ, εδάφιο 3

²⁴⁹ Lize R. Glas and Jasper Krommendijk, “From Opinion 2/13 to Avotiņš: Recent Developments in the Relationship between the Luxembourg and Strasbourg Court”, Forthcoming in *Human Rights Law Review* 17(2) (2017), σελ.12

²⁵⁰ *Avotiņš κατά Λετονίας*, αρ. 17502/07, απόφαση ημ. 23/05/2016

2/13 αναφορικά με την προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ.²⁵¹ Η πραγματικότητα είναι ότι από την πλευρά του ΕΔΑΔ υπήρξε δυσφορία με το αποτέλεσμα της γνωμοδότησης 2/13. Συγκεκριμένα, ο τότε Πρόεδρος του ΕΔΑΔ Spielmann, αποκάλυψε την αρνητική γνωμοδότηση ως μεγάλη απογοήτευση («great disappointment») ενώ περαιτέρω, σχολίασε ότι πλέον το ΕΔΑΔ φέρει το βάρος περισσότερο από ποτέ, να κάνει ό,τι μπορεί στις υποθέσεις ενώπιον του για να προστατεύσει τους πολίτες από τις αρνητικές συνέπειες της γνωμοδότησης.²⁵²

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο διάλογος μεταξύ των δυο υπερεθνικών δικαστηρίων αποτελεί το μέσο διασφάλισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το άρθρο 267 ΣΛΕΕ άνοιξε τον δρόμο για διάλογο μεταξύ των δυο δικαστηρίων με κοινό παρονομαστή την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Λόγω αυτού του χαρακτηριστικού της προδικαστικής παραπομπής, η δυνατότητα που προσφέρει σε επίπεδο διαλόγου, έχει λεχθεί ότι αποτελεί ένα ιδιοφυή μηχανισμό και αποτελεί ένα εκ των μυστικών του κράτους δικαίου στην κοινοτική έννομη τάξη.²⁵³

Συνεπάγεται από όλα τα ανωτέρω, ότι τα δυο Δικαστήρια αντιμετωπίζουν με σεβασμό την δικαιοδοσία και την αρμοδιότητα του έτερου δικαστηρίου και εκ πρώτης όψεως, αυτή η τοποθέτηση φαίνεται απλή. Μέσα όμως, από την παρατεθείσα νομολογία, φαίνεται ότι το ΕΔΑΔ από την πλευρά του εφευρίσκει τρόπους για να επεκτείνει την δικαιοδοσία του, ενώ από την άλλη, το ΔΕΕ παρακολουθεί την νομολογία του ΕΔΑΔ και την συμερίζεται, χωρίς όμως να αναφέρεται σε αυτήν.

Από την μια, το ΕΔΑΔ όταν αποφασίζει επί ζητημάτων που άπτονται του κοινοτικού δικαίου, όπως στην προκειμένη περίπτωση για την προδικαστική παραπομπή, λαμβάνει υπόψη την νομολογία του ΔΕΕ και παραπέμπει σε σχετική νομολογία και νομολογιακούς κανόνες. Όμως

²⁵¹ Περγαντής Βασίλης, «Πρόσφατες εξελίξεις και προοπτικές γύρω από την αρχή της ισοδύναμης προστασίας με αφορμή την υπόθεση Ανοτήδ κατά Λετονίας» σε Νάσκου-Περράκη Π., Γαϊτενίδης Ν., Κατσούλης Στ. (επιμ.), *Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα Στον Ευρωπαϊκό Χωρο: Σύγχρονα Ζητήματα Και Προκλήσεις*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 2018, σελ. 130, Διαθέσιμο στο: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3477021>

²⁵² ΕΔΑΔ, Ετήσια Έκθεση 2014 (Registry of the European Court of Human Rights Strasbourg, 2015) σελ. 6

²⁵³ Alessandra Silveira και Sophie Perez Fernandes, “Preliminary References, Effective Judicial Protection and State Liability. What if the Ferreira da Silva Judgment Had not Been Delivered?”, *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, 54, (2016) 631-666, σελ. 635 και εκεί παραπομπές

όταν του δίνεται η ευκαιρία, εισάγει στοιχεία στην νομολογία του, τα οποία δεν είναι συμβατά με την νομολογία που το ΔΕΕ είχε σε εκείνο το σημείο. Παράδειγμα αποτελεί η υποχρέωση για αιτιολόγηση των αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων όταν δεν προτίθενται να υποβάλουν ερωτήματα και περαιτέρω, η σημασία που δίνεται εάν το αίτημα για υποβολή ερωτήματος προήλθε από διάδικο και σε ποιο βαθμό υποστηρίχθηκε. Αυτή η εισαγωγή νέων στοιχείων μπορούν να χαρακτηριστούν ως επέκταση δικαιοδοσίας.

Από την άλλη, το ΔΕΕ παρατηρεί και μελετά τις αποφάσεις του ΕΔΑΔ και σε πολλά σημεία, ευθυγραμμίζεται με τα κριτήρια που εισάγει το ΕΔΑΔ. Το πρόβλημα προκύπτει στο γεγονός ότι αν και στις αποφάσεις του, δανείζεται στοιχεία από την νομολογία του ΕΔΑΔ, εντούτοις επιλέγει να μην αναφέρεται ρητά σε αυτήν. Ίσως, ο λόγος που παραλείπει να παραπέμψει στο ΕΔΑΔ, είναι γιατί λειτουργεί με γνώμονα τη διατήρηση της αυτονομίας του δικαίου της ΕΕ και της αποκλειστικής αρμοδιότητας του ιδίου και δεν επιθυμεί να δώσει την ένδειξη ότι εξελίσσει την νομολογία του, βασιζόμενο σε νομολογία που προέκυψε πρώτα από άλλο Δικαστήριο, ειδικότερα όσον αφορά εργαλεία που άπτονται του δικαίου της Ένωσης, όπως είναι η προδικαστική παραπομπή.

Η στάση αυτή του ΔΕΕ επιδεικνύει μια επιφυλακτικότητα, όπως επίσης επέδειξε και κατά το στάδιο της γνωμοδότησης. Η προσέγγιση του ΔΕΕ κατά την γνωμοδότηση δεν έγινε αρεστή στο ΕΔΑΔ.²⁵⁴ Έχει υποστηριχθεί από πολλούς, ότι λόγω του αποτελέσματος της γνωμοδότησης, το ΕΔΑΔ «προειδοποίησε» πολλές φορές το ΔΕΕ ότι η επαγγελματική προσέγγιση που επέδειχνε το ΕΔΑΔ μπορούσε να αλλάξει, εφόσον το ΔΕΕ ακολουθούσε την δική του ατζέντα και δεν ήταν διατεθειμένο να συνεργαστεί και να υποβληθεί σε ένα εξωτερικό έλεγχο.²⁵⁵

Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από την μελέτη του τεκμηρίου ισοδύναμης προστασίας. Το ΕΔΑΔ στην *Avotins*²⁵⁶ διαπίστωσε ότι είναι το μοναδικό όργανο που μπορεί να αποφασίζει για το επίπεδο

²⁵⁴ Η εντύπωση αυτή επιβεβαιώνεται από τα λόγια του τότε Προέδρου του ΕΔΑΔ, Dean Spielmann, όταν κατά το στάδιο ομιλίας του ανέφερε ότι: «For my part, the important thing is to ensure that there is no legal vacuum in human rights protection on the Convention's territory, whether the violation can be imputed to a State or to a supranational institution», *Solemn hearing for the opening of the judicial year of the European Court of Human Rights*, (Στρασβούργο 30/1/2015)

²⁵⁵ Martin Kuijer, "The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession", *The International Journal of Human Rights* (2020), σελ. 1006

²⁵⁶ *Avotins κατά Λετονίας*, αρ. 17502/07, απόφαση ημ. 23/05/2016

και τον βαθμό προστασίας που υπάρχει εντός της Ένωσης και ελέγχεται από το ΔΕΕ. Είναι αναμενόμενο η άποψη αυτή να προκαλέσει την δυσαρέσκεια του ΔΕΕ. Ως εκ τούτου, το μόνο που απομένει είναι να δούμε ποια θα είναι η στάση του ΔΕΕ επί του προκειμένου και με ποιο τρόπο θα απαντήσει σε αυτή την τοποθέτηση του ΕΔΑΔ.

Με βάση τα ανωτέρω, είναι αντιληπτό γιατί δεν καρποφόρησαν μέχρι σήμερα οι προσπάθειες για προσχώρηση. Αν και σε γενικότερο πλαίσιο, τα δυο υπερεθνικά δικαστήρια συνυπάρχουν αρμονικά, εντούτοις, το καθένα προσπαθεί με τον δικό του τρόπο να εξυπηρετήσει τους δικούς του σκοπούς. Το ΕΔΑΔ μάχεται να ελέγξει εμμέσως το κοινοτικό δίκαιο, αφού τέτοια δυνατότητα δεν κατέστη μέσα από την προσχώρηση και από την άλλη, το ΔΕΕ παλεύει να παραμείνει ανεξάρτητο και μακριά από οποιοδήποτε εξωτερικό έλεγχο, έχοντας την αυτονομία του κοινοτικού δικαίου ως βασικό γνώμονα.

Αν και οι ανησυχίες του κάθε δικαστηρίου είναι βάσιμες, ένα είναι το σίγουρο. Η σημασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί τον κοινό παρονομαστή συνεργασίας και λόγω αυτού, τα δυο δικαστήρια θα πρέπει να συμπορευτούν. Τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν *«τον ακρογωνιαίο λίθο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο»*²⁵⁷ και μόνο η διασφάλιση και προστασία τους μπορεί να συνεισφέρει στην δημιουργία ενός ειρηνικού και ευοίωνου μέλλοντος για όλους τους πολίτες της Ένωσης.

²⁵⁷ Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου 10/12/1948

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία

Lavranos N., “The Systemic Responsibility of the ECJ” σελ. 56 σε Cremona M., Hilpold P., Lavranos N., Schneider S., Ziegler A., *Reflections on the Constitutionalisation of International Economic Law*, (2014 Martinus Nijhoff Publishers)

Broberg M. and Fenger N., *Preliminary References to the European Court of Justice*, 2nd edition (OUP 2014)

Broberg M. and Fenger N., *When are national courts obliged to refer questions?*, 3rd edition (OUP 2021)

Craig P. και Búrca G., *The Evolution of EU Law*, 2^η έκδοση (OUP 2011)

Craig P. και Búrca G., *EU Law: Text, Cases and Materials*, 7th edition, (OUP 2020)

Περάκης Μ., *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Νομική Βιβλιοθήκη (Αθήνα 2015)

Chalmers D., Davies G., Monti G., *European Union Law: Cases and Materials*, 2nd edition (Cambridge University Press, 2010)

Korenica F., *The EU Accession to the ECHR: Between Luxembourg’s Search for Autonomy and Strasbourg’s credibility on Human Rights Protection*, (Springer International Publishing 2015)

Gragl P., *The Accession of the European Union to the European Convention on Human Rights*, (Hart Publishing 2013) Oxford and Portland, Oregon

Περγαντής Β., *Πρόσφατες εξελίξεις και προοπτικές γύρω από την αρχή της ισοδύναμης προστασίας με αφορμή την υπόθεση Ανοτιήσ κατά Λετονίας*, (Οκτώβριος 2018), Νάσκου-Περράκη Π., Γαϊτενίδης Ν., Κατσούλης Στ. (επιμ.), *Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα Στον Ευρωπαϊκό Χωρο: Συγχρονα Ζητήματα Και Προκλήσεις*, Θεσσαλονίκη, Σάκουλας, 2018, σελ. 109-130, Διαθέσιμο στο: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3477021>

Dickson J. and Eleftheriadis P., *Philosophical Foundations of European Union Law*, (OUP 2012)

Blogs:

Arnall A., *Cilfit on Trial?*, REALaw.blog, (26/11/2021) <https://realaw.blog/2021/11/26/cilfit-on-trial-by-anthony-arnull/>

Commission ‘deeply concerned’ by Polish Constitutional Tribunal ruling on interim measures, EULawLive, 16/07/2021, last access 27/11/2021, <https://eulawlive.com/commission-deeply-concerned-by-polish-constitutional-tribunal-ruling-on-interim-measures/>

Krommendijk J., *Tell me more, tell me more: the obligation for national courts to reason their refusals to refer to the CJEU in Sanofi Pasteur*, (20/02/2021) <https://strasbourgothers.com/2020/02/20/tell-me->

[more-tell-me-more-the-obligation-for-national-courts-to-reason-their-refusals-to-refer-to-the-cjeu-in-sanofi-pasteur/](#)

Marian C., *Case Watch: A Tale of the Two European Courts*, Open Society Justice Initiative (07/07/2014), <https://www.justiceinitiative.org/voices/case-watch-tale-two-european-courts>

Sarmiento D., *Final courts' obligations to refer questions: the CJEU clarifies CILFIT*, EU Law Analysis Blog, (13/09/2015) <http://eulawanalysis.blogspot.com/2015/09/final-courts-obligations-to-refer.html>

Αρθρα:

Arnulf A., *Reflections on Judicial Attitudes at the European Court*, *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 34, No. 1 (Jan., 1985), pp. 168-177

Bajwa J., *Grow Up!': Rethinking the Preliminary Reference Procedure from the Perspective of Maturity*, *LSE Law Review* (2020)

Broberg M. and Fenger N., *Preliminary references to the Court of Justice of the European Union and the right to a fair trial under Article 6 ECHR*, *European Law Review* (2016) 41(4), 599-607

Broberg M., *National Courts of Last Instance Failing to Make a Preliminary Reference: – the (possible) consequences flowing therefrom*, (2016) *European Public Law*, 22(2), 243-256

Bronckers M., "From 'Direct Effect' to 'Muted Dialogue': Recent Developments in the European Courts" *Case Law on the WTO and Beyond*, *Journal of International Economic Law*, Volume 11, Issue 4, 2008, p. 885–898

Clarke F., *Dialogue between judges*, European Court of Human Rights, Council of Europe, 2020

Douglas-Scott S., "The Relationship between the EU and the ECHR Five Years on from the Treaty of Lisbon" (January 2015) in Bernitz, de Vries, Weatherill eds, *Five Years Legally Binding Charter of Fundamental Rights* (Hart 2015), Oxford Legal Studies Research Paper, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2533207>

Douglas-Scott S., *The EU and Human Rights after the Treaty of Lisbon*, *Human Rights Law Review*, 11:4(2011), 645-682

Eckes C., *EU Accession to the ECHR: Between Autonomy and Adaptation*, *The Modern Law Review* (2013) 76(2) MLR 254–285

Eeckhout P., *Opinion 2/13 on EU Accession to the ECHR and judicial dialogue: Autonomy or Autarky?*, (2015) 38 *Fordham Int'l LJ* 955

Glas R. L. and Krommendijk J., «From Opinion 2/13 to Avotiņš: Recent Developments in the Relationship between the Luxembourg and Strasbourg Courts», Forthcoming in *Human Rights Law Review* 17(2) (2017)

Halberstam D., "It's the Autonomy, Stupid!" *A Modest Defense of Opinion 2/13 on EU Accession to the ECHR, and the Way Forward*, *German Law Journal*, Volume 16, Issue 1, 2015

Kargopoulos A.I., *ECHR and the CJEU, Competing, Overlapping, or Supplementary Competences?*, *Eucrim* 3/2015

Komarek J., *Federal elements in the Community judicial system: Building Coherence in the Community Legal Order*, *Common Market Law Review* 42: 9–34, 2005

Krommendijk J., “*Open Sesame!*”: *Improving access to the ECJ by requiring national courts to reason their refusals to refer*, *European Law Review*, *E.L. Rev.* 20017, 42(1), 46-62

Krommendijk J., «*Celebrating CILFIT while changing course, albeit slightly and subtly*», *EU Law Live*, 07/10/2021

Krommendijk J., *It takes two to tango. The preliminary reference dance between the Court of Justice of the European Union and national courts*, *European Papers*, Vol. 5, 2020, No 2

Krommendijk J., *The highest Dutch courts and the preliminary ruling procedure: Critically obedient interlocutors of the Court of Justice*, *Eur Law J.* 2019; 25:394–415

Kuijjer M., *The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: consequences of a delayed accession*, *The International Journal of Human Rights* (2020)

Limante A., *Recent Developments in the Acte Clair Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach*, *JCMS* 2016 Volume 54. Number 6 pp. 1384–1397

Ravasi E., *Human Rights Protection by the ECtHR and the ECJ: A Comparative Analysis in light of equivalency doctrine*, *International Studies in Human Rights*, Volume: 118

Silveira A. και Fernandes P. S., *Preliminary References, Effective Judicial Protection and State Liability. What if the Ferreira da Silva Judgment Had not Been Delivered?*, *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, 54, (2016) 631-666

Turmo A., *A Dialogue of Unequals – The European Court of Justice Reasserts National Courts’ Obligations under Article 267(3) TFEU*. *European Constitutional Law Review*, Cambridge University Press (CUP), 2019, 15 (2), pp. 340-358

Παπαδημητρίου Χ., *Η σημασία της προσχώρησης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στην ΕΣΔΑ για την ενίσχυση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη*, *Περιοδικό Δίκη* (2016)

Πρεβεδούρου Ε., *Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και η σχέση των δύο υπερεθνικών δικαστηρίων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, (Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2015)

Πρεβεδούρου Ε., *Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8^{ης} Απριλίου, 17120/09 Dhabī κατά Ιταλίας)*, *ΔιΔικ* 2/2015 (27)

Πρεβεδούρου Ε., *Το 16ο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ και το σχέδιο συμφωνίας προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ (draft accession agreement)*, 02/03/2014, <https://www.prevedourou.gr/%CF%84%CE%BF-16%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CF%8C%CE%BA%CE%BF%CE%BB%CE%BB%CE%BF->

[%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CF%83%CE%B4%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%87%CE%AD%CE%B4%CE%B9%CE%BF/](#)

Άλλες Ηλεκτρονικές Πηγές

Βαρβάρα Μπουκουβάλα, *Το 16^ο Πρωτόκολλο στην Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και ο διάλογος των δικαστών*, Γραπτή αποτύπωση της προφορικής εισήγησης στο επιμορφωτικό σεμινάριο με τίτλο «Πιλοτική Δίκη Ενώπιον του ΣτΕ – Προδικαστικά Ερωτήματα Ενώπιον των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων II. Προβλήματα Από Τη Συμμόρφωση Της Διοίκησης Στις Δικαστικές Αποφάσεις» (2020)

ΕΔΑΔ, Ετήσια Έκθεση 2014 (Registry of the European Court of Human Rights Strasbourg, 2015) σελ. 6

Μνημόνιο της Επιτροπής σχετικά με την προσχώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, COM(79)210 final, ημ. 2/5/1979

Πρόεδρος Dean Spielmann, *Solemn hearing for the opening of the judicial year of the European Court of Human Rights*, (Στρασβούργο 30/1/2015)

Συστάσεις προς τα εθνικά δικαστήρια, σχετικές με την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων (2016/C 439/01), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 25.11.2016

ΛΙΣΤΑ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

ΔΕΕ

C-104/10 *Patrick Kelly κατά National University of Ireland*, EU:C:2011:506

C-145/04 *Βασίλειο της Ισπανίας κατά Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και Βορείου Ιρλανδίας*, EU:C:2006:231

C-152/17 *Conorzio Italian Management and Catania Multiservizi SpA κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2018:264

C-160/14 *Ferreira da Silva e Brito and Others κατά Estado português*, EU:C:2015:565

C-2/06 *Kempter v Hauptzollamt Hamburg-Jonas*, EU:C:2008:78

C-224/01 *Gerhard Köbler v Republik Österreich*, EU:C:2003:513

C-26/62 *Van Gend en Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, EU:C:1963:1

C-283/81 *CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health*, EU:C:1982:335

C-29/69 *Erich Stauder v City of Ulm - Sozialamt*, EU:C:1969:57

C-320/90 με C-322/90, *Telemarsicabruzzo και άλλοι κατά Circostel, Ministero delle Poste e Telecomunicazioni και Ministero della Difesa.*, EU:C:1993:26

C-386/10 *P Chalkor v Commission*, EU:C:2011:815

C-496/04 *Slob κατά Productschap Zuivel*, EU:C:2006:420

C-402/05 P and C-415/05 P, *Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council of the European Union and Commission of the European Communities*, EU:C:2008:461

C-416/17 *Επιτροπή κατά Γαλλίας*, EU:C:2018:811

C-46/87 και 227/88, *Hoechst AG κατά Επιτροπής*, EU:C:1989:337

C-561/19 *Conorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi κατά Rete Ferroviaria Italiana SpA*, EU:C:2021:799

C-6/64 *Costa v. ENEL*, EU:C:1964:66

C-716/19 *ZA και άλλοι κατά Repsol Comercial de Productos Petroliferos, S. A.*, EU:C:2020:870

C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564

Γνώμη Γενικού Εισαγγελέα Wahl, C-72/14 and C-197/14 *X and van Dijk*, EU:C:2015:564

Γνώμη της Γενικής Εισαγγελέως Juliane Kokott, *Διαδικασία για την έκδοση γνωμοδοτήσεως 2/13 κατόπιν αιτήσεως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής*, ημ. 13/06/2014

Γνώμη Γενικού Εισαγγελέα Michal Bobek, C-561/19 *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi* EU:C:2021:291

ΕΔΑΔ

Avotiņš κατά Λετονίας, αρ. 17502/07, απόφαση ημ. 23/05/2016

Bio Farmland Betriebs κατά Ρουμανίας, αρ. 43639/17, απόφαση ημ. 13/07/2021

Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi κατά Ιρλανδίας, αρ. 45036/98, απόφαση ημ. 30/06/2005

Canela Santiago κατά Ισπανίας, αρ. 60350/00, απόφαση ημ. 4/10/2001

Cantoni κατά Γαλλίας, αρ. 17862/91, απόφαση ημ. 15/11/1996

Coëtte και άλλοι κατά Βελγίου, αρ. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 και 33210/96, απόφαση ημ. 22/06/2000

Desmots κατά Γαλλίας, αρ. 41358/98, απόφαση ημ. 23/03/1999

Dhahbi κατά Ιταλίας, αρ. 17120/09, απόφαση ημ. 08/04/2014

Mendizabal κατά Γαλλίας αρ. 51431/99, απόφαση ημ. 07/01/2006

Michaud κατά Γαλλίας, αρ. 12323/11, απόφαση ημ. 06/12/2012

Niemietz κατά Γερμανίας, αρ. 13710/88, απόφαση ημ. 16/12/1992

Schipani κατά Ιταλίας, αρ. 38369/09, απόφαση ημ. 21/07/2015

Société Divagsa κατά Ισπανίας, αρ. 20631/92, απόφαση ημ. 12/05/1993

Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου, αρ. 3989/07 και 38353/07, απόφαση ημ. 20/09/2011